

О.Веселова

***ПАМ'ЯТЬ ПРО ЖЕРТВИ ГОЛОДУ-ГЕНОЦИДУ 1932-1933 РОКІВ
В УКРАЇНІ: СМЕРТНІСТЬ Й УШАНУВАННЯ ЗАГИБЛИХ***

Спричинений насильницькою форсованою колективізацією, здійснюваною за директивами Йосифа Сталіна через партійно-державні постанови ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР, вертикаль влади, якій населення України не бажало підкорятися, розкуркулювання з виселенням сімей трударів-хліборобів до Сибіру, конфіскаційні хлібозаготівлі, вилучення в селян під час подвірних обшуків усіх продуктів харчування, вивіз зерна з України голодомор своїм результатом мав вимирання хліборобських сімей, сіл, хуторів...

Голод в Україні було спровоковано, щоб учинити масове винищення кращих сил українського народу, тримати його в страхові й покорі.

Масовий голодомор, за даними різних дослідників поглинув від 5,5 до 9 млн людей. Майже з суцільною смертністю траплялися села у південних регіонах України. В Полтавській та Чернігівській областях вимирало від 25 до 70% сільських жителів. Голодовою смертю повністю вимерло с.Битяги на Полтавщині. Майже повністю загинуло с. Гаврилівка Межівського району Дніпропетровщини. У цій області призначена Сталіним надзвичайна хлібозаготівельна комісія, якою керував В.Молотов, вилучила близько мільйона пудів зерна на експорт. Найбільше страждали від голодового виснаження - дистрофії та супутніх хвороб - тифу, туберкульозу, інших старі люди й діти. Підлітки і діти становили

третину померлих. Так призвідці-творці голодомору - Сталін, його найближче оточення, позбавивши населення продуктів харчування, замахнулися на майбутнє українського народу. Голодоморний терор залишив мільйони безіменних поховань, страшну спустошеність у серцях й душах людей.

Виступаючи 9 вересня 1993 р. на Міжнародній науковій конференції з відзначення 60-річчя голодомору-геноциду, перший Президент незалежної України Л.Кравчук підкреслив, що під час цієї трагедії окремі регіони України (зокрема, Київщина) втратили чи не третину свого населення і зазначив, що голодною смертю в республіці померла кожна п'ята людина¹. Всенародна трагедія величезним, гірким смертельним тягарем гнітила населення України, викликаючи у ньому глибокі соціальні й психологічні зміни.

"Протягом жахливої весни 1933 р. я бачив людей, які вмирали від голоду. Я бачив жінок і дітей з роздутими животами, посинілих, які ще дихали, але з порожніми, позбавленими життя очима. І трупи - трупи в зношених вовняних кожухах та дешевих повстяних черевиках; трупи в селянських хатинах... під мостами Харкова... Я бачив усе це і не збожеволів, не покінчив життя самогубством. І не проклинав тих, хто послав мене забрати в селян зерно взимку, а весною переконувати людей, що ледве пересували ноги, худі як скелети або болісно опухлі, вийти в поле, щоб "виконати більшовицький посівний план ударними темпами. ...Я чув, як діти... душилися, заходила ся в криках від кашлю. І я бачив вигляд цих людей,- він був переляканий, благальний, ненавидячий, тупо байдужий, затьмарений відчаєм або палахкотів напівбожевільною зухвалістю і люттю", - згадував один з активістів-колективізаторів².

Вмирали родини, їхні хати розвалювалися, вулиці, сільські кутки порожніли. Першими голодоморного часу вмирали чоловіки, потім - діти і останніми жінки. Перед смертю виснажені селяни часто божеволіли, втрачаючи людську подобу.

У травні 1933 р. один подорожній налічив 6 трупів на 12-кілометровій смузі між двома селами у Дніпропетровській обл. Зарубіжний журналіст під час своєї полудневої прогулянки селом натрапив на 9 трупів, включаючи двох хлопчиків у віці 8-ми років і дівчинку - 10-ти³.

Про масовий голод в Україні свідчать документи утаємнених за тоталітарного комуністичного режиму фондів державних архівів. Значну кількість такого роду документів автору вдалося виявити в

центральному державному архіві громадських об'єднань України – ЦДАГО України. Так, у довідці, надісланий Голові ДПУ УСРР В.Балицькому 12 березня 1933 р., начальник секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Александровський зазначав: “Найбільше вражені продутрудненнями Дніпропетровська, Київська області й АМСРР. За кількістю голодуючих сімей із захворюваністю й смертністю особливо виділяється Дніпропетровська область. Переважна кількість голодуючих- колгоспники”⁴.

Констатуючи масовий характер смертності населення, у листі В.Косіору і В.Чубарю від 11 березня 1933 р. секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М.Хатаєвич повідомляв, що упродовж всього 1932 р. і особливо останнього кварталу й перших місяців 1933 р. в області мало місце значне зростання захворюваності з інфекційних хвороб й смертності. Висипним тифом були вражені 48 районів, що дали 1394 захворювання. Черевний тиф вразив усі райони області, де зареєстровано 13820 захворювань. Захворюваність на малярію дала 117532 випадки з одночасним ростом захворювань тропічною малярією в таких районах як Дніпропетровський, Кам'янський, Криворізький, Дніпробуд та ін. Коефіцієнт смертності за 1932 р. порівняно з попереднім також збільшився з 13,9 до 17,1 (на 1000 душ населення), причому по деяких містах, як Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кам'янське й окремих сільських місцевостях, коливається від 15,4 до 20,1⁵.

Однак, так було не “по деяких”, а в усіх без винятку областях України, про що свідчать численні документи. Так, спецповідомлення заступника голови ДПУ УСРР Леплевського до ЦК КП(б)У, Косіора, Постишева і Чубаря “Про продовольчі утруднення в с.Шапарському Н-Покровського району Донецької області” від 14 березня 1933 р. свідчить: “За час з 1 січня по 20 лютого померло від голоду 74 осіб, в т.ч. 38 дітей. З числа померлих 5 одноосібників, решта - колгоспники, які виробили від 200 до 700 трудоднів...”⁶ Голова Харківського облвиконкому Шелехес, звертаючись 30 травня 1933 р. до Косіора, Постишева і Чубаря, сповіщав: “Необхідно звернути ще Вашу увагу на те, що значно збільшилося підбирання трупів по місту... На ґрунті голоду надзвичайно збільшилась смертність і по області. За даними районів (не повними) у зв'язку з тим, що у більшості випадків смерть зовсім не реєструється в органах ЗАГСу, є села, у яких за останні 3 місяці померло по 450—600 осіб, у багатьох селах виділені спеціальні підводи, що роз'їжджають по дворах і підбирають трупи”⁷. Ситуація зі смертністю в цій області проглядається і

через “особистий лист” начальника Харківського облвідділу ДПУ УСРР Кацнельсона до голови ДПУ УСРР Балицького від 5 червня 1933 р.: “Продовольче становище по районах Харківської області й до того доволі тяжке, останнім часом різко погіршилось... різко збільшилась кількість виявлених і підібраних на вулицях Харкова трупів померлих на ґрунті голоду селян. Якщо за лютий було підбрано таких трупів 431, за березень 689, за квітень 477, то травень дає за першу декаду 182 трупи, за другу – 300, за третю – 510, разом – 992 трупи, і перші 3 дні червня дають 196 трупів. Не краще становище спостерігається на селі. В районах Хорольському, Чутівському, Ново-Георгіївському, Полтавському, Кременчуцькому, Решетилівському, Красноградському, Кобеляцькому, Глобинському, Миропільському, Чугуївському і Ново-Санджарському захворювання і смертність почали набувати загрозливих розмірів. В ряді сіл... щоденно помирають кілька людей. Поряд з цим прогресують людожерство і трупожерство. Для ілюстрації росту людодїства і трупоїдства по районах області характерні такі дані: на 1 березня – 9 випадків, на 1 квітня – 58, на 1 травня – 132, на 1 червня – 221. Село Чепишки з 500 дворів перетворилося на пустку. За час з березня місяця по 30 травня по селу померло понад 300 чоловік, з яких 95% колгоспників. В селі Вовчий Яр, де нараховується 800 дворів, щодня помирають від 8 до 12 колгоспників. За останні півтора місяця померло більше 2500 людей. Необхідно відзначити, що смертність набула настільки широких розмірів, що ряд сільрад припинили реєстрацію померлих. Великою є захворюваність дітей і смертність. В Краснознам'янській, Харківецькій та ін[ших] сільрадах виявлено випадки самовбивств на ґрунті надмірного виснаження.⁸ У листі Голові народних комісарів В.Молотову, датованому 26 лютого 1933 р., Г.Ніколаєв, колишній червоний партизан з с.Гірсовки, писав, що “...навіть є факти, що собаки їдять [мертвих] людей... В день помирають по 20-30 осіб. Я очевидець, як собаки з'їли колгоспницю-біднячку Теслякову в с.Гірсовки. На сьогоднішній день вже померло 462 людини, відомості я взяв із сільради, а також і в інших 5 селах, і продовжують щоденно помирати...”⁹ В доповідній записці секретарю Донецького обкому КП(б)У Акулову про факти голодування й політичний стан Ново-Айдарського району секретар РПК КП(б)У Торба та уповноважений обкому Верминський повідомляли: “Член партії Штормовського осередку, колишній червоний партизан Чуприна Макар Федорович, прийшов до секретаря осередку з таким запитанням: “Скажіть, тов[ариш]

секретар, яка різниця між капіталістичною системою з її урядом й соціалістичною з її урядом; по-моєму, перше знищувало людство війною, а наше... знищує людей голодом. Коли вказаних комуністів викликали на Бюро осередку з приводу їх виступів, вони в категоричній формі відмовились від партійних квитків, заявляючи, що вони не комуністи”¹⁰.

“Народився я в 1915 р. в с.Троцьки на Полтавщині в дуже бідній селянській сім’ї. В нашому селі більшість мали прізвище Троцький, але 1948 р. я замінив його і став Ленським. В 30-х роках наше село було перейменоване на Любченки, затим знову стало Троцьки, і потому - Трудовик. В 1932 р. я ходив у 7-й клас. Школа була в сусідньому селі Піскі за 5 км. Мені було вже 18 років, бо пізно пішов у перший клас, не було у що вдітись і взутись. ...Тільки весною 1933 р. з нашого класу померло 9 учнів. Це – третина класу. І ось я їду в школу чи зі школи і обхожу трупи померлих людей. Вони лежали прямо на дорозі. Люди гинули, як мухи, їх не встигали підбирати і закопувати в ями. ...Особливо жалко було дітей. Одна жінка в селі Піскі, припадаючи до своєї єдиної 5-річної дочки, голосила - примовляла: “Моя ти квіточко, моя ти зіронько, як же ти хотіла їстоньки, як ти просила мене, щоб я тобі дала хоч крихітку хліба. Я ж не могла тобі нічим допомогти. Не гнівайся на мене, моя кровинко. Я не винна... ” Не можна було байдуже слухати ці слова, хоч я сам ледве стояв на ногах...” – згадував очевидець¹¹.

Про масову смертність селян та їх дітей стверджують тисячі людей, які пережили жахливий голодний мор і дивом вижили. Документи офіційні перегукуються зі свідченнями, відкриваючи правду про голод-геноцид українського народу, муки і страждання людей.

На Житомирщині "...люди вмирали сотнями в день від голоду й шлункових захворювань не тільки в селах, а й у містах (говорю про Житомир). Наші батьки ледь пересували ноги, набрякли від водянки, не ходили, як бувало, а хитались зі сторони в сторону, обличчя їх, та й наші, були набрякли, очі згаслі, голова в тумані. Й хоча з того страшного - 1933 - чорного року пройшло дуже багато літ, страхітна дійсність того періоду переслідує мене й донині. Особливо моторошно ночами, коли перед очима постають з небуття привиди-мученики злочинних діянь Сталіна і його соратників!.. В той суворий чорний рік мені трапилось побувати в одному із сіл Коростенського району, щоб навідати знайомих. Від залізниці до села 10 км я йшла пішки. Вздовж майже усієї дороги

тягнулись селянські хати - усі, за винятком двох-трьох, з забитими дошками вікнами і дверями. Двори й госпбудівлі (хліви, свинарники, курятники) лякали своєю пустотою й тишею: ніде не було видно й не чути присутності корови чи свині; ...ні курей, ні навіть собаки чи кішки, що завжди було невід'ємною частиною селянського господарства. Сумний вигляд мали й незасіяні ниви. Сиротливо дивилися безплідні городи, порослі бур'яном. Ніде не стрибали горобці, ворони, ніякої живності ніде, ніде... Значить, подумала я, ЦАР-ГОЛОД пройшов і тут своєю важкою всенищівною ходюю, пожираючи все і всіх – аж до падали... А на зміну йому йшла СМЕРТЬ! І раптом я побачила одну хату, вікна якої були забиті, а двері відчинені навстіж. І я вирішила зайти, щоб розпитати про долю їх села. Вхожу – о, жах! Мороз пішов по шкірі! Схилившись над столом, сидів мертвий старик, а на печі лежала нерухома жінка, біля неї - двоє діток, з викривленими ротами й скрученими пальчиками... З криком вискочила я з хати, а за мною нісся нестерпний трупний запах,¹² – оповідала очевидиця з Житомирщини.

Дуже постраждали від голоду в 33-му жителі с. Баландино, де майже всі були пухлими, померло близько 1000 людей. 8584 жителів згинули від голоду у 28 селах Тальнівського району Київської обл. Причиною вимерлих сіл офіційна влада називала "епідемію". Цілими сім'ями вимирали люди у Запорізькій Кручі на Полтавщині. "Боже, як хотілося їсти...", - згадує полтавчанка О.Ф.Голяник. - Ми так опустилися, що коли в 34-му стали возити хліб в магазин, - шматочки ховали під себе". А її земляк К.І.Сулима додає: "Голод забирав і фізичні сили, і моральні, і всіляку віру".¹³

"Дехто з довгожителів упевнений у тому, що на вулицях Києва померло до мільйона душ (в основному втікачів із віддалених українських сіл). Ледве живих людей підбирали на вулицях і кидали в порожню церкву Пирогощої, де вони, вкрай знесилені, тихо вмирили...¹⁴. "Я бачила жінку, опухлу від голоду, що лежала на Кінній площі. Хробаки буквально поїдали її живцем...",- розповідала харків'янка. У Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі та інших містах буденною справою для представників місцевої влади стала вранішня очистка вулиць від трупів. Лише у Полтаві їх щоразу збирали близько 150¹⁵.

Зима і весна 1933 р. для селян України була найбільш трагічною. Трупи померлих від голоду лежали в хатах, на полях, в лісах, на дорогах... "Гинули старі й малі, приймаючи тяжкі муки. Я

на власні очі бачив смерть своїх рідних, і це страхіття не зітреться з моєї пам'яті до кінця життя...",- спогадував А.Т.Бредун - житель с.Шевського Котовського району Дніпропетровської обл.¹⁶

"Одного ранку... ми поїхали до сусіднього села. ...В полі понад дорогою росли високі бур'яни... І ось поміж свиріпою щось квилить, щось наче нявкає, як котеня. Ми зупинилися, злізли з бідарки і обоє побрели в бур'ян. Довго не шукали – знайшли: лежить молода жінка, білою хусткою пов'язана, в мережаній сорочці, боса. Пазуха розстібнута, а на голих, виснажених грудях лазить і квилить голодна дитина. Збоку лежить біла згорнена хустка. Розгортаємо, а там паспорт - жінці 22 роки, вона з с.Кожухова... Ми забрали дитину, була дівчинка. Борис Олександрович відніс її до "відновлюваного пункту", і вона залишилась живою. Цікаво, чи розказав їй хто-небудь, де її мати?!"¹⁷ Такого роду розповіді не були поодинокими. "Якось прийшов мій батько додому, сів і гірко заплакав. Мати кинулась до нього з розпитуваннями. Але він тільки сказав: "Біжи, подивись в пожарню і ти заплачеш". Від того, що побачили мої батьки, можна було не плакати, а криком кричати. На землі лежала мертва жінка, а на її грудях примостилося дитинча і ссе. Таке ніколи не забувається. Голодомор 1933-го забрав мільйони життів. Серед них чи не найбільше безвинних дітей. Вони вмирили страшною смертю на очах безпорадних батьків. Нехай Бог милує всіх людей на Землі бачити і пережити таке," – свідчив В.А.Папенко з смт. Тиврів¹⁸.

Головатюк з с.Вороньків Бориспільського району Київської області спогадував: "На вулиці мого дитинства Перегонівці, що в селі Крилівка Ружинського району (Житомирська область), навесні 1933 року лягло в могилу 111 людей із 64 осель, із 14 дворів люди вимерли цілком, вісім хат перед нашими очима було розвалено, а їхніх господарів виселено до Сибіру. Доки мені не затулили рота, вимагатиму від симоненків відшкодувати кривди, заподіяні нашому народові"¹⁹.

"Голод такий був у 33-му. Люди падали, на ходу падали. Іде чоловік, упав і вмер, нема його вже. Отакий голод був. Їли травку різну, всяку зелень їли, щоб спасти свою душу, но не спасли оці душі. Це в 33-му годі отаке. І, значить, воно тяглося аж до 47-го. Їли жолуді з тих, із дубків, жолуді їли люди, а це ж дерев'яка! Они тоже мерли, люди страшні, душу ото так свою спасали", - згадувала Г.П.Чала з с.Новорозсош Новопсковського району

Луганської обл.²⁰ “Забрало государство зерно, і забирали всьо дотла, от. Люди мерли на ходу. Зимою їде підвода з саньми, і [возій] каже: “Нема там покійника?” виносять його в ряднині якійсь. Укинули в бричку, і ні труни, ніхто не сопроводжав, нічого. Отакий був голодомор у 33-му году. Везли на кладбище, і там закопували їх весною. Зимою ніхто не закопував, лежали в штабелі до весни, поки там, значить, весною тоді вже общу яму - викопали й закопали по п'ятдесят і більше чоловік.” – свідчив І.Г.Негода з с.Новолимарівка Біловодського району Луганщини²¹.

Смертність зареєстрована офіційними органами в тисячах і тисячах українських сіл. Насправді ж вона була значно більшою. Мученицька голодна погибель нещадно розправлялася з хліборобом. Село, мабуть, вперше за тисячі років враз оніміло. Хлопці і дівчата не збиралися на вигонах, не співали пісень, півні перестали кукурікати, собаки брехати, лиш сумний стогін конаючих, каркання круків та таракотіння грабарки, яка щоденно возила покійників на цвинтар, порушувало гробову тишу. Як свідчить доповідна записка секретаря Брацлавського РПК на Поділлі, адресована обкому партії, за даними на 16 квітня в районі померло 340 жителів, в тому числі 61 дитина. Та ці відомості були далекими від істини. “Правда, цей облік, - доповідав секретар райкому, - не повний, тому що в ряді сільрад робляться поховання без реєстрації померлих”. З того ж документа довідуємося, що Брацлавський район здав державі у фонд хлібопоставки 65250 ц, хоч його посівна площа, порівняно з 1931 р., зменшилася майже на третину. Отже, шляхом пограбування села хлібороба прирекли до гибелі,” – писав подолянин, відомий дослідник голодомору-33 І.Г.Шульга²².

В с.Жигайлівка на одній з діляниць, де 50 дворів, майже не залишилось жодної людини. За період з 1 січня по 1 червня 1933 р. по Решетилівському району Харківської області відмічено 3573 смертні випадки. Зазначені дані далеко не повні, тому що реєстрація смертності у більшості сільрад не проводилася [як пояснювали] з причини відсутності бланків (?!)²³ Серед померлих від недоїдання – багато колгоспників-ударників з великою кількістю зароблених трудовнів.

Смертність прогресує з місяця на місяць. Часто селяни вмирають на полі під час роботи. У Білопільському районі Харківщини смертність на ґрунті виснаження зростає, й обліковувати такі [смерті] не є можливим через те, що багато випадків не попадають на реєстрацію до сільрад, бо мертвих

[селяни] закопують у себе на городах, крім того, по дорогах району щоденно знаходять 10-15 трупів. Смертність зростає у зв'язку із закінченням польових робіт й вичерпанням продовольчих продуктів у колгоспах²⁴.

В архівних документах ДПУ відзначається, що наведені цифри чисельності загиблих, а також трупоїдів й людожерів в Київській області значно зменшені, тому що райапарати ДПУ обліку кількості померлих не ведуть, дійсна чисельність померлих від голоду часом невідома й сільраді²⁵.

З "Довідки про випадки смерті на ґрунті виснаження по Первомайському району Одеської області" від 15 березня 1933 р. дізнаємося, що на 14 березня зареєстровано такі факти смерті від недоїдання: по селу Кримка - 4 особи, с.Довга Пристань - 4, Степківка - 2, Дорожнівка - 15, з них 1 людина повісилась... За 13 днів березня на ст.Голта померло 9, за лютий - 17 людей. В перших числах березня 2 людей кинулись під поїзд і були перерізані. За лютий місяць було підкинута 40 дітей. Зі слів агента ДПУ ст[анції] Голта всі ці випадки були на ґрунті недоїдання²⁶. Заступник голови ДПУ УСРР Леплевський повідомляв ЦК КП(б)У, Косіору, Постишеву і Чубарю 14 березня 1933 р., що "в селі Лиса Гора Арбузинського району одноосібник-бідняк Баландин 20 лютого зарізав дружину і 3 дітей, сам повісився. В посмертній записці Баландин вказав, що убив сім'ю на ґрунті голоду й вину за скоєне покладає на місцеву раду. Слідство ведеться райапаратом ДПУ"²⁷.

Старі люди під час голодовбивства говорили, що людомор - то Божа кара за осквернення й руйнування храмів більшовиками. Селяни ходили в обнімку зі смертю. Але у них не було навіть сліз, лише сіре тяжке отупіння. "Якби мене спитали, що страшніше - голод чи війна, я без роздуму сказав би - голод", - промовляв ветеран війни і праці М.Г.Шестопад з м.Тетієва Київської області. Л.К.Загребельна з с.Ганнівка Маловісківського району Кіровоградщини. стверджувала: "В одному я впевнена: голод було спеціально організовано, щоб зламати волю людей, знищити почуття людської гідності. В людей, що пережили таке страхіття, на все життя лишився страх перед голодною смертю. Вони будуть покійно виконувати все, що вимагатимуть, тільки б не голод. На це й розраховувало "мудре" сталінське керівництво"²⁸.

Аби вижити, виснажені тривалим голодом люди їли бруньки, кору дерев, траву, коріння, бурякове насіння, котів, собак, ворон, ховрашків... Вмирили від вживання зеленого зерна, коли половів

й поспівав хліб, різних сурогатів, м'яса загиблих від голоду й сапу тварин тощо. Помирали й тижнями лежали попід тинами й на дорогах прошаки, які жебракували повсюдно. Україна перетворилася на суцільний морг просто неба. Українська нація переживала неймовірний стрес, катастрофу, що обрушилася на душі людей, небачений у світі геноцид. Селян розстрілювали з веж охоронці колгоспних полів за колоски, вартові біля буртів, у яких гнили тисячі тонн зерна. Часто батьки, не витримуючи мук голоду, кінчали життя самогубством, умертвляючи й своїх дітей. Гинули найчесніші, найпрацьовитіші хлібороби-господарі.

І.Т.Дідусенко з с.Пеньківка Літинського району Вінницької обл. розповідала: "Люди по нашій вулиці валялися, немов колоди. Ніхто нікого не піднімав, не мав сили. Ніхто нікого не рятував. Здається, порушилося в людях все святе та Боже, що було притаманне народові споконвік". І.О.Вронська з с.Миколаївки Новомосковського району Дніпропетровщини зазначала: "Коли був голод, то люди вимирали вулицями. Взаємини між односельцями були добрі, але допомагати не було чим: всі були голодні²⁹. Але голод породжував і згубні психічні симптоми. Сусіди нерідко писали один на одного анонімні доноси про приховування зерна, (адже за доносительство влада платила до 15% від знайденого), частим явищем були вбивства заради привласнення продуктів, за вирвані на городі моркву чи цибулю, вибрану картоплю... "В лісі були бандити теж з голодуючих, які грабували тих, хто проходив чи проїжджав. Трактори руйнували пусті хати, викорчувували садки, палили...". "Пригадую такий епізод: на вулиці помирала жінка і з усіх сил ледь чутним голосом повторювала: "Прощайте, дітки, прощайте". А навкруги - ні душі. Який то жах",- розказувала О.Г.Гак. "Отут в Києві лежали на вулицях трупи, як ганчір'я. Куди йшов - труп. Ніхто вже й не звертав уваги: завтра чекало те ж саме." "...З кінця 1932 до травня 1933 року померло від голоду 8,8% киян (Порівняймо: за чотири роки німецько-російської війни 1941-45 рр. з фронтів не повернулося 7,4% киян). Під час голодомору 1933 р. загинуло 18% киян-українців", - стверджує на основі дослідження архівних документів С.Вакулишин. Середній показник втрат по селах, що увійшли до Києва, – 23%³⁰.

27 травня 1933 р. у Харкові кілька тисяч селян, які намагалися прилаштуватися по всьому місту у черги за хлібом, зігнали до купи, ввіпхнули у залізничні вагони і перевезли до станції Лісова, де скинули в яму і залишили напризволяще. А поза цими

тисячами в селах по всій Україні гори трупів лежали просто неба, не було спроможності їх поховати.

Голодове виснаження, страждання дорослих і дітей викликали протест населення. Так, у довідці №54 Інформсектора Оргінстру ЦК “Про хід опрацювання доповіді тов.Сталіна та рішень січневого пленуму ЦК та ЦКК” за підписом зав. Інформсектора Стасюка повідомлялося: “18 січня під час проробки доповіді тов.Сталіна машиніст-наставник депо-Ясинувата Смирнов заявив: “Робочих обдурили, заставили голосувати за п’ятирічку, обіцяли дуже багато, а замість покращання стали людей морити голодом. Селянський хліб забрали, на базарі нічого купити неможливо, нічого не видають, робочий вже вийшов з терпіння. Доведеться робити другу революцію, подушити керівників й поставити нових, які б дійсно поліпшили становище робітників й врятували їх від голоду.” Аналогічні виступи були і в депо ст[анції] Мушкетове. На Одеському заводі ім. Леніна доповідачеві було подано записку такого змісту: “Чому при зборі 600 млн пудів хліба в 1928 р. хліба було достатньо при вільній торгівлі, а в 1932 р. при зборі 1300 млн пудів ми переживаємо великі недостачі хліба?” На заводі ім. А.Марті: “Тов. доповідач сказав, що для успіху п’ятирічки треба було підтягти животи, чому ж владарі одержують спецпайок й не відчують голоду як робітники, а селянин загнаний сталінським феодалізмом так, як ніколи в історії. Ви будете [соціалізм] на наших кістках й тероризуєте населення, що ж ви думаєте робити, коли робітники вас поб’ють?”³¹

Нарком землеробства А. Одинцов сповіщав Косіору про ситуацію в Уманському, Шполянському, Білоцерківському районах Київщини у повідомленні 12 березня 1933 р.: “Становище в цих селах, а також в деяких інших селах (за матеріалами РПК і ДПУ) Уманського й Білоцерківського районів не лише тяжке, але нестерпне й ганебне – голодування, велика смертність, факти людодіства³². В.Балицький того ж дня направив Постишеву копію листа від начальника Київського облвідділу ДПУ “Про продовольчі утруднення в Київській області”, в якому підкреслювалося: “Останнім часом ми відмічаємо значний ріст труподіства і людодіства. Щоденно із районів отримую 10 і більше донесень. В ряді випадків людодіство переходить навіть “у звичку”. Є факти, коли окремі особи, помічені в людодістві в минулого році, вживають у їжу людське м’ясо і зараз, для чого здійснюють вбивство дітей, знайомих й просто випадкових людей. У вражених людодіством районах зміцнюється думка, що

[виділено в документі крупним шрифтом – Авт.] **МОЖЛИВО ВЖИВАТИ У ЇЖУ ЛЮДСЬКЕ М'ЯСО.** Ця думка поширюється особливо серед голодних і опухлих дітей. За час з 9 січня по 12 березня в районах Київської області взято на облік труподства 54 випадки, людодства – 69. Ці цифри, звичайно, неточні, бо в дійсності є значно більше фактів, нами не врахованих. В с.Руде Володарського району Київської області одноосібниця А.Яремчук, залишивши вдома 3 малолітніх дітей, виїхала із села. Не маючи зовсім продуктів харчування, за домовленістю зі старшою сестрою, 9-річний хлопчик вбив 3-річну дівчинку (сестру), після чого відрізав у неї голову, й [діти] у сирому вигляді їли м'ясо трупа. Наведу тільки декілька фактів труподства й людодства, інші випадки майже аналогічні, тобто мати чи батько убивають дитину, м'ясо вживають у їжу й годують цим м'ясом своїх дітей. Багато які роблять "запаси" й солять м'ясо в бочонках. В Києві щоденно підбирають десятки трупів, а також десятки виснажених [людей], частина яких у лікарнях помирають³³. В Київській області за час з 1 січня по 15 квітня 1933 р., за повідомленням заступника Наркомздорів'я УСРР Хармандар'яна, померли від голоду 27809 осіб³⁴.

Нарком землеробства УСРР А.Одинцов в повідомленні до політбюро ЦК КП(б)У від 14 березня 1933 р. про становище на Київщині зазначав: "По 16 районах маємо 123 зареєстровані випадки людодства й труподства (в тому числі 64 випадки людодства)". Наводячи ряд даних про голодування і велику смертність в районах області, водночас, зокрема, підкреслював: "Ці дані є лише ілюстрацією, зібраною по різних матеріалах. Облік не ведеться"³⁵.

Найбільше селян гинуло голодовою смертю у своїх хатах. "Як пише В.Гроссман, "людину, що вмирає, ніби мучить і гонить якийсь вогонь, і в неї розриваються нутрощі і душа". Спочатку людина тікає і блукає, але врешті "заповзає назад додому. Це значить, що голод, голодна смерть перемогли"³⁶. Багато смертей [як видно з наведених документальних даних] не фіксувалося. А весною 34-го у сільради надійшло розпорядження про вилучення книжок, що реєстрували смертність у 1932-33 роках, після чого вони були знищені. Ставлення ще живих (найперше представників влади) до усього, що відбувалося зі знесиленими голодом селянами, їх життям й душами, було глибоко байдужим. Сільрада знала тільки працездатних. Голова одного з колгоспів на Чернігівщині лаявся: "Нехай мруть, ледарі, дармоїди!" На

виробництві, у радгоспах "...їсти, як правило, давали тільки ввечері, і люди часто вмирили прямо на робочому місці". "...Кожного дня певна кількість робітників умирили після першого прийняття їжі - це було непосильно для змученого голодом шлунка". Як і раніш, люди часто вмирили на ходу, їх тіла скидали у будь-які брудні ями. Займатися похованням було нікому - всі сили мобілізували на поля. ГПУ, як і до того, доносило: люди мруть цілими сім'ями, мруть на вулицях. На полях, в лісах, на дорогах лежали тисячі трупів українських хліборобів та їх дітей. "Боже, що то за роки були: ідеш - людина пухла лежить, через кілька метрів інша. Найстрашнішою кари бажав би організаторам і виконавцям страшної смерті",- згадував Г.Х.Мороз. "Ніколи не забуду тієї картини жахливої, що відкрилася моїм очам: річкою пливли трупи, і хвилі прибивали їх до берега, а вороння, налітаючи зграями, шматувало мертві тіла. Трупи ніхто не забирав. Не передати словами, що коїлося в моїй голові. Я не могла збагнути, чому вмирають люди і хто в тому винен," - згадувала Г.Демченко, жителька с.Світлогорське Кобеляцького району Полтавської обл., яка маленькою голодною дівчинкою пасла біля річки корову. "Ми кололи лід на Дніпрі. В районі сьогодняшнього моста Метро був великий дерев'яний міст. По ньому возили лід. Проїжджаючи набережною в сторону Подолу, люди спостерігали страшенну картину - на березі лежали десятки, сотні трупів. Багато людей падало прямо у нас на очі. Ніхто їх не збирав. Тільки у Київській обл. до кінця зими загинуло близько 30 тис. чоловік",- свідчив житель Броварського району, що на Київщині, Ф.Довгодько³⁷. Голодна моровиця поглинала українців.

В довідці для Інформсектора Оргінстру ЦК КП(б)У начальник Київського облвідділу ДПУ Розанов 28 лютого 1933 р. зазначав, що на той час по районах Київщини померлих було 12801, випадків труподства – 65, людоїдства – 72³⁸.

"Їли лободу, людей. Вмирили сім'ями. У сім'ї помирав батько, його закопували, а ноччю розкопували, варили і їли. А люди помітили, що сім'я не пухла, прослідкували за ними й узнали, що вони батька їдять", - свідчила М.С.Ковтун з с.Нижня Дуванка Сватівського р-ну Луганщини³⁹.

"В с.Гойцях Погребищенського району Київської області колгоспниця – біднячка Плахатюк Катерина ...на ґрунті голоду з'їла труп померлого від виснаження 6-річного сина. Через 3 дні Плахатюк сконала від дії трупної отрути"⁴⁰. В с.Россошне

середняк-одноосібник Пустовіт Леонтій викопав труп 2-місячної дитини й ужив його в їжу. Пустовіт заарештований⁴¹. В с.Кончуківка Н.-Псковського району Донецької обл. 14-річна дочка колгоспниці Киященко розповіла, що ...труп брата, який помер, "...ми з матір'ю почали їсти". Сім'я Киященко складалася з 7 душ, 5 з яких, в т.ч. й сам Киященко, - вмерли за останні 4 місяці⁴⁰. "Стасюк А, біднячка-одноосібниця з с.Заставці на Хмельниччині, їла м'ясо своєї померлої 60-річної матері"⁴².

В спецдонесенні начальника РВ міліції Одеської області Петерса та начальника оперативного відділу Барського до голови обл[асної] КК РКІ від 20 березня 1933 р. йшлося про те, що "За донесенням начрайміліції Криво-Озерського району в с.Секретарівка громадяни О.Ф.Романчиненко, 30 років, Н.Бондар, 17 років, біднячка, член колгоспу, П.І.Ющенко, 40 років, середняк, член колгоспу, ...під керівництвом останнього 11 березня відкопали на місцевому кладовищі похований 1 березня труп М.Мондрокваль, 33 років, і з'їли. Вищезазначені особи заарештовані"⁴³.

Труподство і людодство прогресує.

"До врожаю 1933 р. не дожило багато людей. Вимирали цілі вулиці. Особливо страждали діти. Жителька села [Кам'яні Потоки] на Полтавщині Рева з'їла в ті чорні дні свою дитину. Подружжя Курганських пообіцяло одному хлопчині хліба і м'яса за те, що він приведе до них свого товариша, Сашу Прохорівича. Їхня сусідка йшла з городу, випадково заглянула у вікно і побачила вже порубаного Сашу. Сповістила про це в сільраду, Курганських заарештували," – згадував М.Я.Лисенко⁴⁴. З витягу із доповідної записки секретаря Липовецького райпарткому від 16 квітня 1933 р. дізнаємося: "Лос-Лосіївка. Один громадянин, одноосібник, середняк, зарізав 7 чоловік, сам їв і продавав, на базарі, поїв своїх троє дітей. Це, що встановлено слідством, останній після арешту помер в камері міліції. Крім цього, по району виявлено 8 випадків, коли різали і їли людей. В цій же Л[ос]-Лосіївці вмирало в день 30-35 осіб, а також вмерли 3 колгоспники на полі в бригаді, у Вахнівці 10 квітня вмерло 37 людей за день, а там вимерло 50 сімейств повністю, в Зозові по 15-20 осіб вмирало щоденно"⁴⁵. В особистому листі В.Чернявського до С.Косіора наявна приписка чорнилом: "Додаю виписку з повідомлення Липовецького району. Останнім часом такі повідомлення одержуємо від значної кількості вражених районів". У цілком таємній довідці обліку продутруднень та виявлених випадків труподства й людодства в районах Харківської області" за підписами начальника секретно-

політичного відділу Осинина, та уповноваженого Губаревича за станом на 10 квітня 1933 р. всього було вражено продутрудненнями – 61 район області із загальною кількістю населених пунктів 607. Виявлено за період з 1 по 10 червня випадків труподства і людодства – 33 по 21 району. Всього зареєстровано по області випадків труподства і людодства, включаючи й останню десятиденку, – 245 по 41 району⁴⁶. В с. Щедровá на Хмельниччині “І.К.Токарчук, 32 років, бідняк, член колгоспу, 7 липня 1933 р. зарізав свого 4-річного хлопчика, але не встиг з’їсти”. В с.Бобині “Г.Г. Щербак, 42 років, біднячка, член колгоспу, зарізала свою 4-річну дитину. Дитина з’їдена”⁴⁷.

В селі Езерне Білоцерківського району на Київщині селянин К.Кльоцковський забив сокирою хлопця 12 років і з’їв його. Знайдено в печі тільки голову, ноги і руки⁴⁷.

У лютому-березні 1933 р. наступила повсюдна смертність. У селах не залишилось нічого живого – ні птиці, ні кішок, ні собак. Все було з’їдено.

Голодним не були страшні ні арешти, ні суди. Виснажені люди їли своїх рідних. П.Є.Парашин з с. Стара Синява свідчив: “Запам’ятався мені і такий випадок: продає на базарі баба у глечик у сметану. Йде хлопець: кулаком своїм – раз у глечик, облизав і зразу ж перекинувся. Уже з базару труп забрали”. В.Р.Пастушенко з того ж села згадував: “А іншого разу йшов я поміж верби. Бачу: якийсь чоловік стоїть. Приглядаюсь – він гризе кістку. З людини кістка. Так, ніби рука. Я так від нього втівав, що мене досить той переляк переслідує...”⁴⁸

У країні СРСР, яка називала себе “найгуманнішою у світі”, канібалізм став масовим. Наводимо постанову закритого засідання бюро Снігуровського РПК від 15 березня 1933 р.: Слухали: Про випадок вбивства дітей та людодства по Кáлузькій с[іль]раді (секретар партосередку Овчаренко): Юрченко Іван, 20 років, вкупі з матір’ю задушили двох дітей – сестру і брата, зарубали і поїли, потім заманили до себе чужого хлопчика, Черніченка Ваню, який сам жив, теж задушили і поїли. В сім’ї вмерли від голоду 2 дітей. ...Про цей факт догадався брат голови сім’ї, розказав бригадиру, й коли про це взнав голова с[іль]ради, він обмежився тим, що вбивцю Юрченка Івана (сина) заарештовано. Не повідомив про це ні райпартком, ні політвідділ МТС, навіть не зразу повідомив про це секретарю партосередку, який знаходився в другому колгоспі”⁴⁹. Як бачимо, людодство стало ледь не рядовим, звичайним явищем.

Голоднеча надзвичайно змінювала людей. Дистрофічні та опухлі навіть раніше знайомі селяни не пізнавали один одного. Поки смертність ще не була масовою, рідним померлих вдавалося ховати за звичаєм, обрядом й навіть влаштовувати якісь скромні поминки. "Дуже багато у нас померло в селі. То похорони для нас (дітей.- Авт.) були, як свято, де можна було хоч трохи поїсти", - згадувала К.Й.Бойко з с.Кудашівка Криничанського району Дніпропетровської обл. З настанням майже тотальної смертності трупи померлих часто залишались непохованими, знесилені люди не могли цього зробити. М.І.Черевко свідчив, що "...саме страшне у споміні - 33 год. Як ніч пройде, а вранці тачками везуть людей на кладовище. Ну, а я якраз живу біля кладовища, мій двір в десяти метрах від нього. Піду подивлюсь, кого привезли. Трудно пізнати – [одна] людина висохла, [інша] пухла. Якщо я не пізнаю, то я спитаю, хто це такий. Людей навіть не можна було впізнати - висохлі такі, що шкіра та кості самі залишились. Спершу людей ховали окремо кожного, а згодом не встигали - народ обезсилювався. Власть і сільрада заставляли людей - і копали яму общу. Я бачив: положать несколько без труп, у чому ходили, у тому й лежать, пригорнуть шар землі, через ніч знову привозять. Мені запам'яталась яма, у ній було 18 душ. Ще б жили, але нікуди було. А собаки то руки, бувало, вигрібали, то ноги обгризали. Але і собак було мало. Люди і собак їли - голод заставляв." "Батька я застав уже на столі. Його хоч поховали по-людськи. А других складали в погребі у Селівестра Покидька (25 чоловік), бо нікому було копати могили, - розказував Ф.Д.Байда з с.Гарбузівка на Полтавщині.

"Уже моїх ровесників немає. Це хлопці Петра Маніловича і Трохименкових. Трудний год був, померли брати і сестра, а також і тато. Похоронили їх у садку. А як хоронили: ямку викопали в коліно, пригорнули, а у мамі було ряденце, то відріжуть пілочку - одного прикриють і другого...",- згадувала полтавчанка Гриценко. В пекельну весну 33-го не було двору, де б з голоду хтось не помер. Вмирили цілими сім'ями, й нікому було копати братські могили. Мобілізовані сільськими радами люди з трудом копали землю, й багато з них тут же вмирили. Україна перетворювалася на гробовище. В Тальному померлих з голоду хоронили на цвинтарі... Згодом там і місця не було, де ховати, то кляли їх по десятку в одну яму. Пізніше, коли голод став сильнішим, то

їздила Тальним грабарка і звозила на те кладовище в одну яму трупи.

Зі спомену Є.Л.Журавської (Коноваленко) з с.Андріївка Широківського району Дніпропетровської обл.: "У кожній хаті був мервець. Ховали людей прямо у дворах, бо не було сил донести до кладовища". "Люди, які могли ще ходити, їздили гарбою по селу збирати померлих. Були випадки, коли клали на гарбу тих, хто ще ворушився. Коли яма заповнювалася трупами, то її закопували і копали іншу. В селі тоді вмерло більше половини людей. Страшно було дивитися на покинуті хати, садки, звідки віяло пусткою, смертю", - оповідала В.С.Гончаренко з с.Кочережки Павлоградського району Дніпропетровщини. А М.М.Пономаренко, жителька с.Чаплинки Юр'ївського району з болем мовила: "Не знаю, як ми й вижили тоді. В день мерло по 10 душ. Клали всіх на одне велике рядно, ховали всіх в одну яму. Поминків не було, які там тоді поминки...". "Спогади серце крають,- оповідає М.М.Каблучка - упорядник збірника спогадів полтавців-перегонівців, і підкреслює, що "...кожне слово спогадів - то крик душі, міцно обплетений слізьми, тугою самотності, непоправних втрат, їх моторошно слухати - в уяві оживають цілі картини чорного лихоліття, що відлунюють у долі кожного з моїх співрозмовників. Того минулого, що вкрило нашу землю безіменними й братськими могилами так густо й так багато, що ми вже не можемо бути впевнені в тому, що ходимо не по кістках своїх дідів, замучених голодною смертю в тридцятих. Того минулого, що погасило вогники життя в мільйонах душ. І де? На зелених сходах жита та пшениці, в найродючішому краю⁵¹. Слабкі, знесилені виснажені голодом люди не мали сили викопати нормальну глибоку могилу. Було нестерпно тяжко, і люди пам'ятають щонайменші подробиці поховань. "Померлих загібали в хатах, у дворах, в садках, під парканами, на городах. Могили копати було нікому, померлих заривали поверхово, ледь прикривши землею. Ті, що не мали родичів, лежали непохоронені по 5-6 днів. У с.Яблунівка на Чернігівщині невідома дівчинка пролежала на вулиці, заледве прикрита соломою, чотири дні. В селах Чернігівської обл. нещасних закопували в хатах, у дворах, у всіляких ямах, ледве-ледве закидавши зверху землею, без реєстрації у сільраді. Багато які лежали по 2-3 дні на вулиці, собаки виїдали лица..." Мерців-мучеників скидали у рови, траншеї, колодязі. Часто закопували там, де людину спостигала смерть, під тином, на дорозі, в лісі, у полі... "А взагалі не було

двору, щоб без втрати. Хоронили в одній могилі. Ой, яке то горе...",- це спомин жительки с.Шабельники П.Г.Душко⁵². Деякі знесилені голодуючі, відчуваючи неминучість кінця, самі йшли на кладовища й нам дожидалися смерті. Хоронили без домовин. Мертвих чи ще не зовсім мертвих дітей скидали у силосні ями. Нерідко на гробовища мерців возили на драбинах, в які запрягали коней. "Що то голод з людей робить, до чого довів Сталін! Ще й тепер здригаюся, як часом присниться - повний віз мерців везуть на цвинтар. А завтра, думаю, мене повезуть", — печально промовляла М.К.Кармалюк-Слюсар з с.Кармалюкове Жмеринського району Вінницької обл. Вулицями с.Мишоловка біля Києва "...сунули до лісу "спецробітники": прив'язуючи трупи мерців мотузкою до ступні, ці люди тягли їх за собою і кидали десь на голосіївському узліссі..."⁵³

Мертвих стало настільки багато на вулицях, дорогах, в хатах, що влада на місцях призначала людей, які збирали трупи й відвозили їх на цвинтар безтарками, підводами, гарбами, отримуючи за роботу пайок від 300 г до 1,5 кг хліба чи круп. Якщо вмирало за день багато людей, то у похоронників був добрий заробіток. А як бувало менше мертвих, то вони могли поховати ще й живого. Свідчення рясніють такого роду розповідями. Ями копали мілкі, аби присипати. Людей ховали без відспівування. "Страшно згадувати. Зараз на тому місці немає ніяких пам'ятників, могили зрівнялись, голе місце. А скільки таких місць на нашому Поліссі?" - з сумом згадував колишній житель с.Бараші Ємільчинського району на Житомирщині, затим львів'янин В.С.Данюк

"Збирав ходив по полі колоски з матір'ю. Обминали пшеничку, товкли і їли. І пухлий був такий! Знаю, що тьотка моя, батькова сестра, од голодовки померла. Сусід, Медведьов Іван Макарович, тоже вмер. Їжачків їв, лучче м'ясо, чим свинина. Бабаків ловили і їли, а більш такого ... ні кошки, ні собаки не їли. Були, ну, то, напевно, померли з голодовки. Нікому ховать, з совета висилали людей, яму рили. Гробів не робили, а вкидали просто в рядно і в яму, і все", - свідчив І.І.Медведев з с.Морозівка Міловського району Луганської області.

Ховали убієнних голодом у величезних ямах, траншеях. Ніхто не оплакував, не виряджав у останню путь, ніхто з ними не прощався. Померлих загортали у рядна, а то й так кидали до ям. Без пошанування, без домовин. Ні хрестів, ніobelісків на могилах не ставили.

Ні труни, ні хрестів...

І ні тризни!
 Прямо в яму. Навіки віків!
 Чорна сповідь моєї Вітчизни.
 І її затамований гнів...
 Ні віночка, ні навіть барвінку.
 Наче падалиць – під вітрюган!
 То причастя твоє, Українко,
 Українцю, то твій талісман...
 Ні могили, ні хресного знаку.
 Щоби пам'ять розтерти на дерть!
 Це тобі, Україно, подяка...
 Щоб на всі покоління.
 Ущерть!⁶⁴

В архівних документах, як і в свідченнях людей, відзначається, що “у багатьох селах трупи своєчасно не хоронять, а звалюють в погребі, двори. Бригади сільради, збираючи трупи, не ховають їх поодинці, а копають загальні ями, куди звозять від 10 до 15 трупів. Таким чином, в деяких селах трупи померлих знаходяться в будинках по декілька днів⁵⁵. “Скільки вже років, а Валя й досі пам'ятає цю страшну картину – як у них спочатку рознесло ноги, потім стали роздуватися животи, і скоро чотирьох братів не стало. Вся сім'я потягнула померлих у величезну яму, куди скидали трупи. Таких ям у селі було дві чи три. До кінця страшного голодомору з великої родини Булавиних в живих лишилося троє”⁵⁶. “Лікар М.А.Шевченко із м. Сум писав: ... По шляху від станції до радгоспу сотні голодних людей присідали спочити під насип залізниці, так і зоставалися, хто вмирав відразу, а хто ще довго лежав без руху. Директор радгоспу Моринець Яким щоденно виділяв двокінну гарбу з двома чоловіками, що збирали як мертвих, так і живих, які втратили свідомість. І везли на околицю села. Друга бригада копала тут досить глибокі і великі ями, куди скидали нещасних. Ніхто не цікавився, скільки людей поховано і хто вони. З грудня 1932 до травня 1933 року у братських могилах, за моїми підрахунками, було поховано від 6 до 10 тисяч душ. Але самі могили не збереглися, бо весною ці місця було розорано і засіяно. З роками навіть місце забулося”⁵⁷.

І майже водночас: “Ми на Україні провели боротьбу за викриття націоналістичного ухилу в КП(б)У... Треба сказати, що цей розгром націоналізму зразу ж розчистив атмосферу... І те, що ми розгромили націоналізм, те, що як слід взяли за роботу

на селі, і вирішило успіхи 1933 року”[Підкреслено. – Авт.], - констатував С.Косіор, виступаючи на ХУІІ з’їзді ВКП(б)⁵⁸.

“Ями копали за нарядом бригадира і не засипали, поки не заповнювали трупами. Так було цілу весну і літо. Бувало, що на підводі до трупів клали ще напівживих людей, щоб не їхати за ними вдруге, як помруть. Так було з Тодоскою Савчук, яка просила, щоби її не брали на підводі до трупів, а дали хоч щось з’їсти. Як вона благала, що хоче жити, але її вкинули у віз до мертвих – її, чоловіка і їхніх трьох діток”, - розповідав очевидець І.П.Чиж з с.Ожарівка⁵⁹.

“На кладовищах, було, дивишся – [сидять] такі люди, які вже зовсім змучені голодом, що ніхто не винесе на могилки, бо нікому – сім’ї повимирали ... То просто приходили самі, помімаєте, до громадської ями. Десь метрів п’ять на три! І то приходять і домирають там, на тому кладовищі”, - спогадував В.Салій з м.Кагарлика Київської області⁶⁰.

Вся тодішня Україна являла собою величезний цвинтар, за рік помер кожний третій чи четвертий з тодішнього 36-мільйонного населення, або майже вдвічі більше, ніж забрала за чотири роки наступна війна. Є.П.Осавольчук з села Цимбалівка на Старосинявщині Хмельницької області свідчила: “Завжди зі сльозами на очах згадую, як помирав від голоду сільський парубок Андрій Чирва. Гарним був, працьовитим, але голод висушив хлопця. На воза його вкинули ще живого. І в ямі він ще жив. Груді дихали, а грудки землі розбивалися об них, закривали перед ще живим юнаком білий світ...”⁶¹ “Степан Тригуба їздив по дворах і збирав мертвих. Приїхав, було, до жительки Марини Ратаєвської, в якій двійко дітей лежали мертвими, а третя дитина була ще живою. Тригуба звелів матері і цю дитину винести на віз, мовляв, зайвий раз за нею їхати не буде. А ось важко хвора Ксенія Лисак-Бабій, яку він хотів забрати до загальної ями, вижила і ... трудиться в міру своїх сил. Такі, як вона і сотні інших можуть розповісти про це, - загальнолюдське горе”, - засвідчив В.Г.Загурський з м.Гнівань на Вінниччині⁶². “По селу [Кам’яні Потоки] їздили підводами, збирали померлих. Скидали їх, як снопи, один на одного, а хто ще живий – того клали зверху”, - згадувала М.П.Прокопенко. Зі спогадів М.Я.Лисенка: “Селом [Кам’яні Потоки] їздила похоронна бригада. Померлих за ноги витягали з домівок, як снопи, скидали на підводи [Так було в усіх, майже без винятку селах – Авт.] і везли на цвинтар. Там трупи ледь присипали землею, і вони ставали поживою собак. Якось привезли сюди і

непритомну жінку, щоб не заїжджати до неї наступного дня. Поклали її край ями. Три доби вона лежала, пообгризала руки до ліктів, а потім померла. І в цьому ж, 1933-му, постановою Раднаркому УСРР та ЦК КП(б)У Кам'яні Потоки були зняті з "чорної дошки", бо виконали план хлібоздачі (Підкреслено. – Авт.)⁶³.

"Правління колгоспу і сільська Рада нічого не робили для врятування людей. То вони і не могли нічого зробити, бо у влади була одна мета – зігнути, принизити людину. Місцеві начальники сліпо виконували вказівки "вождя", - підкреслював Г.Ф.Миронюк - житель с.Тимошівка Маньківського району Черкаської області. - Зате добре працював гробокопач. Він вивозив мертвих, яких збиралося за день-два, і скидав в одну яму, заповнив – копав другу. Ще одна яма збереглась дотепер, можна розпізнати. ...Забирив ще живих, щоб не їхати ще раз. Коломієць Оксана, Захарка Трифоновича жінка, просилася: "Не бери мене, я ще буду жити!" Не допомогло. А надворі буяла весна... Таню Самець, якій тільки-но виповнилося 17 років, віз через село на купі мерців. Довга чорна коса висіла аж до землі, а з очей у дівчини текли сльози. Мельниченко Карпа Кіндратовича завіз до ями опухлого, з потрісканою шкірою на ногах, з ран текла біла кров. Лишив діда і поїхав за другим, щоб разом закопати. Дід Карпо заліз у бур'яни, заховався. Тим часом його дружині дали знати, і вона забрала його додому. Дожив дід Карпо до 1952 року"⁶⁴.

Тижнями лежали в хатах розкладені трупи. Сморід стояв далеко за межами сіл. До початку червня в селах залишилось не більше чверті населення, та й те було нездатне до праці. Зимою 1932-1933 рр. в Україні лютував і холод. В селах не було палива, і всі, хто ще мав сили, ламали паркани, розбирали пусті хати, вирубували садки й усе це спалювали. Було знищено мільйони людей, розтопано гідність трудівників. Той, хто лишився жити, був убитий морально. "Для порівняння скажу: коли за всю Велику Вітчизняну війну з нашого села загинуло 35 осіб, то за весну 1933 року - 300 душ: старики, чоловіки, жінки, діти..." - оповідав Г.Ф.Миронюк з с.Тимошівка Маньківського району Черкаської області⁶⁵.

На цвинтарях часто лежали, а то й валялись непоховані мерці. Приниження, терор нерідко чигали голодуючих й після полишення мук земних. Голова сільради (с.Германівка Київської обл.), побачивши тіло селянина-одноосібника поруч з іншими

трупами в масовій могилі, наказав викинути його звідти. Воно лежало непоховане протягом тижня, аж поки він не дозволив поховати. Коли помер 4-річний син жінки з села Федіївка Полтавської області, чоловік якої був засуджений до 5 років таборів як член "СВУ", і якій вдавалося годувати свою родину до квітня 1933 р., не залишили у спокої, запідозривши, що могила, викопана нею для хлопчика, була в дійсності хлібною ямою... Вони розкопали її, знайшли тіло і лише тоді дозволили матері знову поховати його⁶⁶.

В неглибоких спільних ямах земля часто-густо ще довго ворушилась. "Сама бачила, - згадує К.В.Дикун з с.Знаменівка Новомосковського району Дніпропетровської обл., - як він (трупар.- Авт.) людей з воза в яму скидав, а дехто ще ногами дриґав (були ще живі)". О.Н.Грушка з с.Іванівка свідчила: "Одного дня пішла у справах в радгосп і стала свідком такого страхіття: звозять до ями разом з мерцями геть слабих, але живих людей. Ще якусь хвилину ворущать вони висохлими руками й ногами та й линуть в інший світ". Про такі випадки люди розповідали як про страшні, нелюдські. "...Привезли знепритомнілу від голоду дівчинку і до ями вкинули. А вона була ще жива, бо поправила рукою платтячко!" - цей приклад навела у своїх спогадах житомирянка Є.П.Шабельник⁶⁷.

Ті з похованих живими, котрим вдалося вибратись з ям, що засипали не зразу, а подеколи й через кілька днів, називають прізвища людей-нелюдей, що живими скидали їх до ям. Багатьом з живих "покійників" вдалося порятуватися. Так, у свідченні О.Ф.Литвин з с.Кармалюкове Жмеринського району Вінницької обл. повістується, що односельцю М.Лендаку на прохання не чіпати його, гробокопачі заявили: "То, дядьку, завтра однаково вмрете, а нам нема коли ще раз сюди їхати". Вкинули і його на підводу, завезли на цвинтар і жбурнули в яму з мерцями. А він вночі виліз з ями і якось вижив, помер тільки [19]84 року, недавно". А.Т.Кузьменко із с.Дмитрушки, що на Уманщині, по дорозі до погосту, як отямився, сповз з возу й, уникнувши своєї смерті, приповз до баби Олександри Бебешко, вона пекла млинці. Кузьменко ті млинці жадібно поїдав й таким чином спасся. А ось Микола Поліщук, який 1933 р. жив у с.Гайворон Володарського району Київської обл. розповів таке: "У 1933 році на цвинтар вивезли живими Кременецьку Ярину і Добридник Марту. Після цієї акції "в ім'я людини і для блага людини" Кременецька Я. ще прожила 40 років (померла в 1973 році), а

Добридень М. прожила більше 50 років. У с.Сухе Полтавської обл. на братській могилі люди поставили великого хреста, щоб живі пам'ятали голодомор. В ту могилу кидали ще й живих. Що за люди були? Чому така ненависть? - запитує свідок Г.О.Ткаченко й відповідає: "Розумних людей знищували, а ставили таких... щоб боялися"⁶⁸.

Учені-психологи довели, що голодні роки раннього дитинства згубно впливають на розвиток пам'яті, голод притуплює, загальмовує почуття дітей, калічить незміцнілу душу дитини. Домінуючим в дитячій психіці залишається почуття голоду. Невимовно страждали й дорослі. Страшно подумати, як їм, нещасним, було важко дивитися на своїх голодних і опухлих діточок. Часто вони жертвували собою заради спасіння дітей. "Мої дід і бабуся по матері голодували, а мене підтримували сушеними бурячками", - розповідала М.А.Запаско-Приймак з с.Синиця Богуславського району Київської обл.⁶⁹.

Навіть після страшного голоду люди, які вижили, залишалися людьми. Вони обробляли колгоспну землю, майже нічого за це не отримуючи. З почуття обов'язку. Але голод, що стискав людей залізними лещатами, багатьом з них був незрозумілим, вони були ніби загіпнотизовані, здеморалізовані. Голод випробовував душі людей, їх охоплював відчай. Переважна більшість голодуючого населення ставала байдужою, апатичною і покірною, їх думки спрямовані лише на їжу, але частина людей під впливом сильного голоду ставала агресивною, позбавляючись моральних критеріїв і заборон. Психологи підкреслюють, що для усіх функцій організму людини при голодуванні характерно гноблення. Більше за інші уражаються затримуючі центри - ці "плоди виховання, навчання і культури". Голод породжує й посилює жадібність, озлоблення, жорстокість, аморальність, будить дремаючі атавістичні інстинкти тварин, применшує у свідомості цінність життя, викликає зрушення психічної та інтелектуальної сфер, захворювання, руйнування мозку. З'являється й поширюється явище трупоїдства. Голодуючі дистрофіки з'їдають трупи членів сімей, померлих батьків, дітей, мерців з кладовищ⁷⁰. Так, наприклад, велику кількість непохованих трупів щоденно знаходили на кладовищах Умані з відрізними руками чи ногами; в с.Андріївка Черняхівського району Київської обл. в одному з будинків помер батько. В хаті залишились двоє дітей 8 й 11 років. Труп лежав у будинку добу. Потім старший син розрізав ножем живіт батька й почав готувати їжу з його нутрощів; в

Дніпропетровській обл. мати з сусідкою з'їли померлого сина. В їх домі були виявлені останки тіла - кисті рук й ступні. Пізніше вони померли від отруєння трупним ядом⁷¹. Таких прикладів в архівних документах, спогадах людей - сила-силенна, маса.

Голод позбавляв людей розуму, гасив почуття приязні, жалю навіть до власних дітей і батьків. На основі вивчення природи людоджерства, фахівці констатують наявність у потенційних канібалів загальмованості уваги; відсутність емоційної реакції й анестезію почуттів; насильницькі стани, звуження моральних критеріїв, дисоціацію особистостей, під впливом голодування - особливий стан свідомості з тупістю й переважанням елементарних відчуттів (голоду, насичення). Як з'ясувалося деякими спостереженнями спеціалістів, більшість людоджерів - самі звичайні пересічні селяни або селянки. Спотворюючи моральні норми, голод штовхав виснажених до краю людей на людоджерство. Жертвами людоджерства були головним способом діти, рідше - молоді люди. Знаряддям убивства частіше усього служила сокира. "Я пам'ятаю розповідь своєї матері про те, як одна жінка з нашого села з'їла двох своїх дітей. Я звернулась недавно з листом до своєї родички, трохи старшої за мене віком, Приймак Олександри Іванівни, з проханням довідатись у селі, чи це справді було. Вона відповіла мені, що та нещасна жінка була Івжич Варка, що її після скоєного забрали кудись. Написала вона мені також і про те, як синичанин Антоненко Федір того голодного року, сидячи зі своїм голодним опухлим сином на печі, відрізав у живого ще хлопчика стегно і почав їсти. Дитина кричала, в хату зайшов сусід, зігнав Федора з печі і замкнув його в коморі, а сам пішов повідомити в сільраду про те, що скоїлося. Коли прийшли в хату з сільради, хлопчик був уже мертвий. Помер від голоду і сам Федір", - розповіла уродженка с.Синиця на Київщині М.А.Запаско-Приймак.

*"...То був страшний навмисний злочин.
Такого ще земля не знала
Закрили Україні очі,
І душу міцно зав'язали.
Сліпу пустили старцювати...
Луна ще досі в оболонях.
Здичавіла вкраїнська хата
На березі своїх агоній"⁷².*

Голодовка 33-го була феноменом, що нищив нормальну психіку і волю страждених до боротьби. В багатьох документах

та споминах жертв голоду засвідчується, що тривале голодування призводило до апатії й деморалізації людської свідомості, до божевільня й канібалізму, перетворювало людей на тварин.

Адже комуністична система масі голодних людей протиставляла ситих, здорових, озброєних вояків, аморальних державних посадовців і активістів, що за вказівками вищої влади творили беззаконні, безкарні антилюдські дії.

Зголоднілі, виснажені люди втрачали батьківські почуття і здоровий глузд, хапалися за останню надію вижити. Діти не рахувалися з батьками. Зникала споконвічна щирість й щедрість. Голод сіяв зло, ненависть... люди звірили. Голодні, вони ставали, як зазначають документи архівів та численні спогади-сповіді виживших у пекельному голодоморі, ненависними, лаялися, сварилися, замахувалися сокирами, були готовими вбити один одного. "В одній сім'ї батько з матір'ю з'їли своїх двох дітей, який це жах!" - згадував А.Т.Бредун з с.Шевське Котовського району Дніпропетровської обл. Славгородський П.М. з с.Бужанка Лисянського району Черкаської обл. розповів про збожеволілу односельчанку - людоїдку Ликеру Дишлеву, яка зарубала і з'їла 6-річну дівчинку, заманивши її до хати. Селяни її вбили. "Я вважаю, що спочатку треба було бити тих, хто забрав у Ликери все до зернини, все до крихти і довів її до того, що вона озвіріла з голоду",- підкреслив очевидець. "Картина, яку я побачив квітневим ранком 1933 р., вразила мене, 20-річного студента й залишилася у пам'яті на все життя, - свідчив С.Латишев з м.Черкаси. - Це було на Україні, в с.Єфремівка Харківської обл. Я зайшов в одну з хат і скам'янів. Біля самої стіни на дерев'яній лаві лежала майже висохла дитина років п'яти-шести, над нею схилилась мати, тримаючи в руці ножа, й з трудом намагалась відрізати їй голову. Ніж і руки були в крові, дитина конвульсивно сукала ногами. Вона мене не бачила, але інстинктивно відчула присутність стороннього. Повільно повернулась в мою сторону й тут же з ножом кинулась на мене. На мить я вловив її погляд, вона дивилась на мене, але навряд чи бачила, її очі були сухі, позбавлені всілякого блиску й нагадували очі мерця, якому ще не закрили повіки, її руки й ноги були настільки худі, що, здавалося, ось-ось переломляться. Вона підняла ніж й тут же впала, як підкошена. ...Через годину ми ввійшли в цю хату, щоб зафіксувати і цей випадок людоїдства, але побачили згадану жінку, яка лежала на земляній підлозі вверх обличчям з відкритими

мертвими очима, що скляно дивилися в закопчену до чорноти стелю. До грудей вона притискувала відрізану голівку дитини”⁷³.

Села звиродніли.

Замучені й загиблі від штучно створеного тоталітарною державою голодомору жертви заслуговують на людську пошану, пам'ять, Божу молитву, увічнення.

Гідний вклад в увікопмнення полеглих від голодного мору вносить створена 27 червня 1992 р. Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні⁷⁴. Як всеукраїнська громадська науково-дослідницька й культурно-просвітницька організація, вона виконує високу громадянську місію – досліджує тему найстрашнішої національної трагедії українського народу – голоду-геноциду 1932-1933 років та голодоморів 1921-1923 і 1946-1947 років в Україні.

Змістовною й драматичною є передісторія створення організації. Фундатори об'єднання - відомий український письменник Володимир Маняк і його дружина-журналістка Лідія Коваленко-Маняк мету створення та діяльності організації вбачали у вивченні та збереженні в історичній пам'яті народу найбільшої національної катастрофи в історії України, поширення серед широкого загалу знань про голод-геноцид та його наслідки. 1987 р. вони почали збирати свідчення-спогади людей, які пережили голодоморне лихоліття, для написання живої історії голодомору в Україні. “Багато згаяно часу не з нашої вини, багато втрачено, але ми не запізнилися остаточно. Ми застали ще живих учасників колективізації...” – згадувала Л.Б.Коваленко-Маняк...⁷⁵. “Ми домагаємося повної економічної, політичної незалежності України і соціальної справедливості. Ми прагнемо відродження українського народу взагалі і головного носія українства – селянина – зокрема. Відродження можливе лише тоді, коли народ не втратив свою ПАМ'ЯТЬ. Іншими словами, історична пам'ять – запорука відродження народу ... Народна пам'ять – найдостовірніше історичне джерело. Розкута самосвідомість народу – найсправедливіший історик пережитого лихоліття сталінщини”, - зазначав В.Маняк.⁷⁶

На початку вересня 1990 р. під егідою товариства “Меморіал” проведено міжнародний симпозиум “Голодомор – 33”, одним з ініціаторів і організаторів якого був тоді співголова товариства В.А.Маняк. Під час й після симпозиуму у багатьох регіонах України в пам'ять жертв голоду були проведені різного роду заходи та відслужені панахиди по померлих жертвах геноциду. Так, у листі-

заяві “Голод-33” жителі с.Тарган Володарського р-ну Київської обл. повідомляли керівництву товариства “Україна”: “В нашому селі Тарган завершив роботу міжнародний симпозиум “Голодомор 1932-1933 рр. на Україні, який проходив 5-7 вересня 1990 р. Тут, на цвинтарі, 7 вересня 1990 р. відбулися ритуальні дійства в пам’ять по убієнних голодом в с.Тарган, а заодно й по всій багатостраждальній Україні. Завершилися дійства поминальною вечерею”⁷⁷.

1991 р. вийшла друком книга “33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал”, підготовлена авторами-упорядниками В.Маняком і Л.Коваленко-Маняк. Вона містить 1000 свідчень про голод-геноцид. В ній побачили світ документи, достовірність яких скріплена спільним горем українського народу 1932-1933 рр. Першопрохідці у забороненій раніше тужній темі геноциду на титулі книги написали: “Хай ця гірка Книга, народжена після десятиліть безмовства, ляже першим каменем у підмурок всенародного пам’ятника трагічній історії українського народу. Пам’яті мільйонів українських селян, які загинули мученицькою смертю від голоду, заподіяного сталінським тоталітаризмом у 1932-1933 роках; пам’яті тисяч українських сіл і хуторів, які щезли з лику землі після найбільшої з трагедій ХХ століття”⁷⁸. Свідчення, у книзі доповнено архівними документами, дослідженими та підготовленими до друку науковцями Інституту історії України та державних вузів.

“Це страшна і дорога книга. Спасибі Вам, Володимире Антоновичу, і Вам, Лідіє Борисівно, за те, що створили цю книгу”, - такою була реакція на зміст книги “33-й: Голод” Антоніни Поліщук, розповідь якої уміщена у виданні⁷⁹. І в цьому – народна оцінка Книги-Меморіалу.

Після виходу у світ збірника “33-й: ГОЛОД. Народна Книга-Меморіал” головним завданням подружжя Маняків стало створення громадської організації ентузіастів-дослідників голоду-геноциду як у всеукраїнському, так і в регіональному масштабі. В процесі подальшої роботи особливо актуальною ця мета стала з наближенням 60-х роковин голодомору. Для дослідження пекучої теми необхідно було згуртування усіх можливих творчих сил, щоб увічнити пам’ять загиблих під час голодного мору. Члени ініціативної групи з народних депутатів України, письменників, істориків, журналістів, діячів культури, очевидців голодомору домовились про доцільність й необхідність створення такої організації. Оргкомітет, очолюваний В.Маняком, розпочав підготовку

до установчого з'їзду майбутньої організації. До участі в роботі він запрошував громадян України, українців за кордоном, усіх людей доброї волі, небайдужих у ставленні до вивчення проблеми голоду-геноциду. Завданням діяльності вважали просвітництво, запис спогадів свідків, впорядкування поховань... Збори в різних регіонах України ухвалювали рішення про створення відділень організації. На час скликання установчого з'їзду у більшості областей України діяло 30 осередків, які об'єднували понад 500 осіб.

Асоціація створювалась спільно з товариством "Україна", на установчому з'їзді саме його голова, народний депутат України Іван Драч сказав вступне слово: "Настав час, коли всі свідомі українці повинні проголосити усьому світові і зажадати від нього визнання голоду 1932-33 років як акта геноциду радянської імперії проти української нації, проти українського селянства, як бази Української Народної Республіки, що була створена у 1918 році і не корилася московській імперії, її зазіханням на землі, надра, майно та здобутки УНР. Від нас вимагають цього наші предки. Ми повинні назвати поіменно всіх жертв голоду-геноциду, пом'янути їх, розповісти нашим дітям, внукам, світові. Ми повинні назвати імена й тих, хто творив цей геноцид, щоб він не повторився ніколи й ніде. Про голод знали і досліджували його письменники, історики, люди з чутливою душею та неприспаною і незалюканою совістю. Одним із них був відомий письменник та громадський діяч - Володимир Антонович Маняк. Пом'янемо його і будемо завжди пам'ятати і продовжувати його справу. Природно, що цю справу продовжить його соратниця, дружина, журналістка Лідія Коваленко-Маняк"⁸⁰.

Дослідник теми голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні історик Василь Марочко, виступаючи на з'їзді з доповіддю, зазначив: "Нас зібрала у цій залі нагальна потреба, наше прозріння і почуття обов'язку – вшанувати і увічнити пам'ять жертв українського голокосту. Знаємо, що запізно. Хай простить нас великомученик – український народ ... Необхідно так спрямувати громадську думку, так поставити нашу роботу, щоб кожен своїм розумом і серцем сприйняв голод 1933 року як страшну національну трагедію України в ХХ столітті... Ми мусимо задокументувати пам'ять народу, якого ніколи не минала лиха доля. Необхідно також скласти бібліографічний довідник джерел, літератури, спогадів, творів мистецтва про страшну трагедію українського народу. Серйозним лишається на сьогодні питання

про визнання голоду 33-го року як акта геноциду проти власного народу. Дослідниками ця проблема з'ясована. Документальних доказів злочинної діяльності тодішнього керівництва достатньо. Акт геноциду визнали учасники Міжнародного конгресу в Києві два роки тому. На жаль, далі декларації справа не пішла...

... Справа, яку розпочали – свята. ... Слава Україні!"⁸¹.

Головою асоціації одногосно було обрано Лідію Борисівну Коваленко-Маняк. З'їзд проголошено основним органом асоціації. У період між з'їздами керувати організацією мала Рада, яка обиралась з'їздом.

Завданням діяльності асоціації стало пробудження почуття національної гідності наших співвітчизників, позбуття безпам'ятства, вшанування пам'яті безневинно замордованих предків. Делегат Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Т.Сиз на з'їзді мовив: "Я - живий свідок голоду 1932-33 років. Хліба 1932 р. стояли повні, як моря, люди раділи доброму врожаю, аж раптом явились з центру "спеціальні бригади", що повимітали колгоспні комори, а потім взяли за людські комори та горщики. Вимирали цілі сім'ї. Це був жах. Поки ще ми живі, повинні скласти списки усіх жертв і щорічно їх поминати. Необхідно скласти звернення нашої асоціації, щоб мати доступ до архівів усіх рівнів. Ми повинні передати ці списки онукам, щоб вони знали, пам'ятали та не допустили повторення страшної людської трагедії"⁸².

Голова асоціації підкреслювала, що "Книга-меморіал й асоціація виростали на одних засадах, і місцеві осередки очолюють люди, які свідчать у книзі"⁸³. Осередки створювались у селах і містах, школах, вузах, наукових установах тощо. 1992 р., приміром, було створено первинний осередок в Інституті історії АН України, до складу якого увійшли С.Кульчицький, В.Марочко, О.Веселова, Є.Шаталіна, та ін. Очолив його В.Марочко.

"Наша Асоціація об'єднує різних людей: старих і молодих, свідків голоду і їхніх онуків, городян і сільських мешканців, науковців і селян. Головна робота йде в осередках. Складають списки жертв, подекуди вже друкують їх у місцевих газетах, правляться молебни, освячуються надгробки... Я вважаю це дуже важливим", - відзначала голова громадського об'єднання Л.Коваленко-Маняк⁸⁴.

Асоціація продовжувала розгортання розпочатої ще раніше в процесі підготовки Книги-Меморіалу діяльність в осередках зі складання списків загиблих в пеклі голодомору людей, увікопнення убієнних тоталітарною системою селян, встановлення хрестів, пам'ятних знаків і пам'ятників на братських могилах

жертв геноциду. “Ведуться зустрічі з жителями сіл району під час яких встановлюються прізвища померлих. В селищі Гребінки, в селах Лосятин, Пологи, Тростинська Новоселиця, Черніхівка, Вінстави, Пинчуки уже складені списки загиблих і ведуться підготовчі роботи з упорядкування цвинтарів та встановлення пам'ятних знаків на місцях захоронення жертв голодомору. Випускається газета “Сільський майдан”, на сторінках якої друкується “Поминальна книга” жертв голодомору-геноциду”, - писав у заяві з проханням прийняти його в члени асоціації 17 листопада 1992 р. М.П.Таран з смт Гребінка Васильківського району Київщини⁸⁵. “Вінниця дещо робить у плані підготовки до 60-річчя голодомору. В окремих селах упорядковуються братські могили, ставляться хрести, газети друкують спогади. З часом їх буде більше,” – повідомляв з Вінниці І.Г.Шульга⁸⁶. Голови відділень доповідали Раді асоціації про виконану роботу. Так, керівники осередку с.Паляницьке Савранського району Одеської обл. Л.С. і М.В.Григоруки у звіті “Що нами зроблено від 21 січня 1993 року сповіщали: “Відвідано майже всіх людей (а це люди похилого віку), які дали свідчення про жертви голоду 1932-1933 рр. 9 травня на кладовищі М.В.Григорука виступив після доповіді про жертви у Вітчизняній війні і розповів про жертви голоду 1932-1933 рр. Л.С.Григорука зачитала всі прізвища цих людей (тобто тих майже 800, що ми записали). А потім виступив священик, привезений із сусіднього села, і висловив свою думку. Також було освячено одну із загальних могил жертв голоду”. П.Славгородський з с.Яблунівка Лисянського р-ну на Черкащині надіслав фото пам'ятника жертвам голодомору 1932-1933 рр.⁸⁷

Відразу після створення Рада асоціації почала підготовку до I Всесвітнього форуму українців, домоглася в рамках форуму влаштування “круглого столу”. 22 серпня на форумі працював “круглий стіл” “Геноцид в Україні”. Для обговорення на ньому було винесено 3 питання: 1) Міжнародне правове визнання голоду 1932-1933 рр. в Україні як акта геноциду; 2) Участь науковців, громадських діячів у роботі Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні; 3) До 60-річчя голоду-геноциду в Україні. Відзначення скорботних роковин цієї трагедії українського народу в Україні і діаспорі. У вступному слові цього зібрання І.Драч відзначив: “Ми зібралися для того, щоб ще раз і ще раз ствердити: голод в 1932-1933 роках був запланованим геноцидом проти українського селянства, яке підтримувало Українську Народну Республіку.” Історик з Канади Луцюк підкреслив,

що голодомор “безперечно, геноцид проти українського народу. Світ на Заході це знав, є документи в тій же Англії. Але всі закривали на це очі, бо всі боялися імперії”. Самійленко із США констатував, що “це був народовбивчий злочин, адже вимерло 7-10 млн людей, а скільки ненароджених? Це був один із жахливіших проявів геноциду по відношенню до українців. Уряд України повинен створити комісію з проведення розслідування та дослідження цього злочину. Потрібно перекласти та надрукувати матеріали “Міжнародної комісії з дослідження голоду в Україні 1932-33 років”. Світ не знає про Україну, як державу, а тим більше про цей злочин. Отже, державні мужі та інтелігенція повинні презентувати Україну в світі. Більшовики кидали мільйони доларів, аби ніхто в світі не знав про цей геноцид”. Свідок голоду Софія Вовк говорила, що “не хочеться, тяжко згадувати про цей злочин, бо впливають картини, від яких темніє в очах і не віриться самому “невже це було зо мною”. А було ж, люди, було. У нашому селі навіть одна мати з’їла своє дитя. А скільки вимерло безневинних людей! Ми глибоко вдячні письменнику Маняку В.А. та його сподвижникам, що почали піднімати це питання на світ і що написали цю книгу “Голод-33”. Ми будемо писати усі цю книгу, продовжувати складати такі книги по всіх місцевостях. Ми почали таку роботу ще в 1983 році, започаткували богослужіння по убієнних кожну страсну середу”.

Історик Юрій Шаповал зазначив: “Усі документи, що відкриваються в архівах, свідчать, що голод 32-33 років – штучний прояв геноциду в Україні. Винуватець цього – політична система, створена більшовиками”. Д.Каленик (свідок голоду, Київ): “Дивують деякі посилання на те, що збереглося мало документів. А які потрібні ще документи, як є ось ми – живі свідки цього злочину. Нас ще сотні. Тому записуйте наші свідчення, знімайте копії з фото в архівах. Везіть по всьому світі цю правду”. В.Марочко запропонував скласти програму науково-пошукових робіт та звернення до Верховної Ради України про визнання голоду 1932-1933 років як геноциду українського народу. Оробченко П.А. (архітектор, Київ): “Тема 32-33 років - неосяжна для дослідження. І чинитися вона має на державному рівні. Держава повинна поставити пам’ятники повсюди, а особливо в столиці. І місце для цього повинно бути теж особливе. Може, це повинен бути взагалі пантеон усім жертвам більшовицького тоталітаризму десь біля пам’ятника Матері-Вітчизні”. Учасники “круглого столу” – близько 60 відомих науковців України та

діаспори - прийняли звернення до Верховної Ради України про визнання голоду 1932-1933 років як геноциду проти українського народу⁸⁸.

Напередодні форуму українців в серпні 1992 р. в музеї Шевченка було відкрито експозицію "Голод-33", підготовлену асоціацією разом з працівниками музею. На виставці були представлені фотодокументи, свідчення очевидців, публікації про голод, художні твори, архівні знахідки, речі селянського побуту 30-х років. Мовчазно почивали жорна, які в 32-33-му нещадно трошили запопадливі виконавці страхітливої за масштабами акції, аби селянам нічим було змолоти останню приховану жменю зерна. Серед експонатів: листи до Сталіна, архівні джерела, статистичні дані, унікальні фото... Книжкова виставка знайомила відвідувачів музею з літературою, що вийшла друком, головню, за кордоном⁸⁹.

"Від нашої свічки таки запалилися свічки по всій Україні. Ми весь час одержуємо повідомлення з різних місць, що відкриваються пам'ятники на давніх голодних могилищах. Вони мають бути гідні пам'яті полеглих. Ми розробили рекомендації щодо опорядження пам'ятних місць, розсилаємо їх представникам президента по районах. Ми звернулися до глав Церков, які діють в Україні, з проханням, аби цілий рік, від Покрови до Покрови, правили панахиди по безневинно вбитих голодом людям. Керівники всіх Церков поставилися до цього з розумінням, і панахиди вже почалися", - розповідала Л.Коваленко-Маняк⁹⁰.

Великомасштабну роботу проводила асоціація до відзначення 60-річчя голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні. "Ми не можемо пропустити перших місяців 1993 року, бо в ці місяці 60 років тому Україна вже була суцільним неозорим цвинтарем. Відзначення неодмінно має відбуватися на державному рівні, адже йдеться про національну трагедію. Україна має постати перед світом як гарант справедливості, захисту прав людини. Треба визначити час основних заходів Скорботної Учти Пам'яті. На місцях треба провести величезну роботу. До початку літа 1993 року в Україні не повинно лишитися жодного недоглянутого голодного кладовища — тут мають об'єднати свої зусилля представники влади на місцях і активісти осередків асоціації. Повинні бути складені списки загиблих від голоду людей. Слід і далі збирати спогади ще живих свідків тих страшних подій. Гадаю, зайве казати, що відзначення не може бути одноразовою акцією. Гряде Рік Скорботи",⁹¹ — підкреслювала голова об'єднання.

Та не судилося асоціації виконати усі намічені плани. Саме в розпал підготовки до 60-річчя голодомору Лідія Борисівна раптово померла від серцевого нападу. Проте члени створеної нею організації, активісти та члени осередків на місцях продовжували нележку, але благородну справу дослідження голодомору, увічнення його жертв. 23-24 квітня 1992 р. у м.Харкові Всеукраїнське товариство "Просвіта" ім.Т.Шевченка, Харківська обласна організація "Просвіта", Інститут історії АН України та Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні спільно провели науково-практичну конференцію "Слобожанщина: голодомор 1932-1933 рр.", на якій було заслухано змістовні доповіді С.І.Пирожкова "Втрати населення від соціальних катастроф 30-х років", Д.В.Табачника "Політична боротьба в керівній верхівці України в зв'язку з подіями голодомору", В.Марочка "Геноцид в Україні: національний аспект", ряд ін. Учасниками конференції здійснено хресний хід до пам'ятника жертвам голодомору, відправлено панахиду за невинно загиблими під час геноциду 1932-1933 рр.⁹²

Після трагічної загибелі Володимира Маняка і смерті Лідії Коваленко-Маняк Асоціацією дослідників голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні керували заступники голови організації – свідок голодомору, пенсіонер Дмитро Каленик та письменник Олександр Міщенко.

1993 р. побачив світ ряд видань, підготовлених членами асоціації в Києві та регіонах: збірник "Голод на Сумщині", "Голодомор на Житомирщині, 1930-1934 роки: Документи і спогади"; монографія І.Шульги "Людомор на Поділлі (до 60-річчя голодомору)⁹³ тощо.

В рамках заходів до 60-річчя голоду-геноциду у вересні 1993 р. було організовано й проведено спільно з Інститутом історії України Національної Академії наук України (НАНУ) Міжнародну наукову конференцію "Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки" з участю фахівців України, Росії, США, Японії, які працювали над темою голоду-геноциду 30-х років в Україні. ...Очоловав Оргкомітет конференції віце-прем'єр-міністр України академік Микола Жулинський. У вступному слові він зазначав: "Документи і архівні матеріали, що офіційна влада намагалася навечно заховати від народу, дослідження науковців неспростовно свідчать про планово організоване вождями ВКП(б) у Москві і здійснюване їх прислужниками в Україні народовбивство". Президент України Леонід Кравчук у промові "Ми не маємо права

знехтувати уроками минулого!” відзначив: “Сьогодні завдяки сподвижницькій праці істориків, письменників, кінематографістів, тих сміливих і чесних людей, хто відкривав нам сторінки трагічної історії України (особливо ж найбільш знаних серед них – українського письменника Володимира Маняка, американських вчених Р.Конквеста і Дж.Мейса), ми можемо твердити, що це була адміністративно спланована акція, до якої були підключені численні ланки державного і партійного апарату. ... Це була спланована акція ... це був геноцид проти власного народу, але за директивою з іншого центру”. Член Ради асоціації Джеймс Мейс сконцентрував увагу на політичних причинах голодного мору, виділяючи головний висновок: “Щоб перетворити СРСР у сталінську імперію, потрібно було зламати Україну. Це Сталін зробив шляхом організації голодного мору”. Доповідь члена асоціації Станіслава Кульчицького “Терор голодом як інструмент колективізації сільського господарства” доводила, що “голодомор і колективізація пов’язані між собою генетично. Терор голодом став таким же елементом у кампанії насильницької колективізації селянства, яким була вибіркова, під класовими гаслами, експропріація господарств селян-власників. Підкреслив, що організований 1932-1933 рр. геноцид має доктринальне походження. В найбільш загальній формі слід висловитися так: безпосередньою причиною голоду-геноциду є комуністичне будівництво”, - підсумував дослідник⁹⁴. На конференції були також заслухані доповіді членів асоціації Ольги Мовчан й Олександри Веселової про голоди 1921-1923 та 1946-1947 рр. в Україні⁹⁵.

Чимало активістів асоціації взяли участь у науковій конференції “Пам’яті жертв радянських голодоморів в Україні (Чернівці, 24 вересня 1993 р.), проведеній Чернівецькою облдержадміністрацією, Чернівецьким університетом ім.Ю.Федьковича, Центром буковинознавства при Чернівецькому університеті. У вступній промові на конференції ректор університету, академік С.С.Костишин наголосив: “Це була цілеспрямована і детально продумана акція геноциду проти народу України, реакція на його опір суцільній колективізації. ... Тож віддаймо данину пам’яті жертвам голодомору, більшовицького терору...”⁹⁶

Постійно публікувалися праці членів асоціації: І.Драча, як-от: “Прах мільйонів жертв стукає в наші серця”; М.Коця “День скорботи”; “До свідків голодоморів”; “Споминами про жертви голодоморів займаються скульптори і науковці”; С.Кульчицького “Геноцид? Геноцид!”; “Тридцять третій рік. Чи потрібна пам’ять

про нього українському суспільству?"; "Геноцид українського народу"; С.Кульчицького і Є.Шаталіної "Роль радянського апарату в примусовій колективізації українського селянства (1928-1933)"; Л.Лук'яненка "... А в Кримінальному кодексі немає кари за голодомор"; В.Марочка "Голодомор в Україні: Причини і наслідки"; Бодай те лихо не верталось"; "Голодомор в Україні (1932-1933): причини і наслідки. Конспект лекцій"; Дж.Мейса "Голодомор: Чи буде світ знати про це?" "Зачаровані кола ідола, або Про тоталітаризм і геноцид в історії України"; "Земля на крові"; Ф.Морозюка "Келегейський мор: Спогади очевидців геноциду (голоду) 1932-1933 рр."; О.Нікілева "Як це було на Дніпропетровщині: результати наукових розвідок місцевих істориків про голод 1932-1933 рр. в краї; Ю.Шаповала "Людина і система: (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні)"; "Колективізація сільського господарства на Полтавщині. 1929-1933: Збірник документів і матеріалів"⁹⁷ тощо.

Завдяки дослідженням науковців — членів асоціації тема голодоморів почала входити до навчальних планів шкіл, технікумів і вузів, розділи з актуальної теми – до підручників та навчальних посібників. Величезна роль в діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні, особливо у справі видання документів, матеріалів та спогадів, підготовки до створення меморіалу жертвам геноциду належить патріоту України американцю українського походження Маріану Павлу Коцю – журналісту, видавцю, громадському діячеві, меценату. М.П.Коць - почесний член Асоціації дослідників голодоморів в Україні, завдяки спонсорській допомозі якого видано більше 10 праць з актуальної тематики геноциду голодом. М.П.Коць - почесний член Спілки композиторів України, почесний громадянин м.Дубно, нагороджений за благодійницькі справи державними та церковними відзнаками.

Великим є внесок у справу увічнення пам'яті полеглих в 1932-1933 роках від голоду-геноциду в Україні патріота-українеця, Миколи Міщенка голови Комітету вшанування жертв голодомору в м.Чікаго (США). Вагомим – сприяння патріота України професора Іллінойського університету (США) Дмитра Штогриня дослідженню теми голоду-геноциду в 70-річчя трагедії українського народу.

Впродовж серпня-вересня 1996 р. у приміщенні музею Т.Шевченка демонструвалась організована Асоціацією дослідників голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні виставка скульптурних праць Петра Капшученка (США) з голодоморної тематики. 20

творів митець передав у дарунок Україні, в т.ч. "Незабутні роки", "Колосків шукачі", "Гнані", "За хлібом", "Забуті"⁹⁸.

Зважаючи на те, що асоціація – науково-дослідницька й просвітницька організація, яка вивчає три радянські голоди в Україні, 1998 р. IV з'їздом організації була змінена назва громадського об'єднання – стала "Асоціація дослідників голодоморів в Україні". З'їзд ухвалив в числі головних своїх рішень вимогу від Верховної Ради та уряду України встановлення Дня Скорботи та Пам'яті жертв голоду-геноциду 1932-1933 років⁹⁹.

До 65-річчя голодомору 30-х років асоціація спільно з Інститутом історії України НАНУ 28 листопада 1998 р. організувала й провела міжнародну науково-теоретичну конференцію "Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків". Конференцію підготував оргкомітет, очолюваний віце-прем'єр-міністром Кабінету Міністрів України, директором Інституту історії України НАН України, академіком Валерієм Смолієм. У роботі зібрання взяли участь більше 50 науковців з ряду науково-дослідних закладів, вузів, установ культури, державних і громадських організацій столиці й регіонів України, дослідники з Росії, Франції, США. Було заслухано понад 30 змістовних доповідей. "Політика голодомору" — тема доповіді доктора історії Дж.Мейса (США). З доповіддю "Юридичні аспекти голодомору 1932—1933 років" виступив голова Асоціації дослідників голодоморів в Україні Л. Лук'яненко. "Голод 1933 року в контексті міжнародної політики" — тема доповіді доктора історичних наук, провідного наукового співробітника інституту історії України НАН України В. Марочка. "Статистика жертв голодомору в світлі архівних джерел" — доповідь начальника Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України, доктора історичних наук Р. Пирого; "Міграційні процеси в Україні на початку 30-х років як наслідок голодомору" — доповідь доктора історичних наук, професора Національного університету ім. Т.Г. Шевченка Володимира Сергійчука; "Інформаційне висвітлення голодомору органами ГПУ УСРР" — доповідь керівника Центру історичної політології і етнонаціональних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, доктора історичних наук Юрія Шаповала; "Голодомори в Україні як вияв антиєвгенічної політики держави" — доповідь кандидата філологічних наук, провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України Сергія Білокопя.

Інтерес учасників і гостей конференції викликали доповіді, присвячені регіональній історії голодомору. Актуальними й цікавими були доповіді активіста Асоціації дослідників голодоморів в Україні П. Ящука з Хмельниччини — "Маловивчені аспекти геноциду голодоморами в Україні"; кандидата історичних наук, доцента Кременчуцького державного політехнічного інституту Г. Капустян — "Голодомор у селянській ментальності" та ін. Про голод 1932—1933 рр. на Миколаївщині розповів декан Одеського держуніверситету ім. І.І. Мечникова (Миколаївська філія), кандидат історичних наук Микола Шитюк, на Дніпропетровщині — кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського державного університету Олександр Нікілев.

Велику зацікавленість викликали доповіді члена асоціації М. Булди з Полтавщини — "Трагедія краю Григорія Сковороди: голод 1932—1933 рр. на Чорнухинщині"; "Репресії голодом на Уманщині" та "Голод у с. Романівці Тальнівського району Черкаської області" активістів організації, директора Тальнівського музею хліборобства на Черкащині В. Мицика і його земляка, працівника Тальнівського краєзнавчого музею О. Шатайла. "Ужинок смерті під час голодомору 1932—1933 рр. у Переяслав-Хмельницькому районі Київської області" — таку доповідь виголосив член асоціації Ю. Авраменко. Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник інституту історії України НАН України Олександра Веселова виступила з доповіддю "Увікопнення загиблих від голодного мору".

Зібрання голодознавців стало свідченням зростання інтересу наукової громадськості до проблеми дослідження голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні. Учасники та гості наукової конференції заслухали виступ академіка Валерія Смолія "1933-й рік в нашій пам'яті, в нашій історії" на Вечорі-реквіємі пам'яті жертв голодомору, що відбувся в Національній філармонії України. Від учасників конференції було покладено квіти до пам'ятного знаку жертвам голоду-геноциду.

Конференція схвалила висновки та рекомендації: Міжнародна наукова конференція до 65-х роковин голодомору-геноциду 1932—1933 рр. в Україні в незалежній Українській державі проводиться спільно зусиллями співробітників Інституту історії України НАН України і активістів Асоціації дослідників голодоморів в Україні з участю офіційної влади, перш за все віце-прем'єр-міністра Кабміну України, директора Інституту історії України Національної Академії наук України академіка В. А. Смолія. В

результаті дискусії конференція підтвердила науковий висновок про штучність голодомору-геноциду 1932—1933 років в Україні. Учасники конференції висловились про необхідність розгортання подальших наукових досліджень з цієї пекельно-трагічної теми. Конференція рекомендувала організувати системне вивчення документів, пов'язаних з історією українського суспільства 20—30-х років. Розширити зв'язки у ученими, дослідниками в регіонах України та зарубіжних країнах, які вивчають проблему голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні, аби продовжити її дослідження, поповнити джерельну базу актуальної наукової теми через виявлення нових документальних даних, запису спогадів-свідчень людей, які пережили голодоморне жахіття, і очевидців трагедії, аналізу соціальних, демографічних, моральних та психологічних наслідків і п. Звернутися до уряду України з проханням сприяння виданню тритомника свідчень Комісії Конгресу США з проблеми голодомору в Україні 1932-1933 рр. Розгорнути вивчення і розробку теми, створення збірників архівних документів та спогадів-свідчень людей, постраждалих від голоду, й очевидців народної трагедії в регіонах України. Створити Інститут дослідження геноциду українського народу. Скласти перелік пам'ятників та пам'ятних знаків жертвам голодомору. Увійти до уряду України з проханням-пропозицією про надання пам'яткам жертв голоду-геноциду статусу всеукраїнських і місцевих та взяти їх під охорону держави. Поставити питання перед урядом України про створення Національного Меморіалу-музею "ГОЛОД-33". Геноцид українського народу". Просити уряд України дати правову оцінку подіям 1932 — 1933 років. Вимагати міжнародного суду над організаторами голодомору-геноциду¹⁰⁰.

Тема пам'яті загиблих від комуністичної диктатури, відповідальності за скоєні злочини, геноцид українського народу викладена у виданнях членів об'єднання В.Шкварчука "Из-под грифа "Совершенно секретно"; А.Моцного "Страшна правда голодомору"; А.Куліша "Геноцид: Голодомор 1932-1933: Причини, жертви, злочинці"; Л.Лук'яненка "Нюрнберг-2"; П.Половецького "Геєнна Огненна та інші документальні праці буття Українського народу" і ряді ін¹⁰¹.

2003 р. опубліковано книгу "Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні)" на відзначення 70-річчя голоду-геноциду. У збірнику документальні, публіцистичні та художні роботи 19 авторів-упорядників. Розповідається про найбільшу й найстрашнішу катастрофу

українського народу – голод-геноцид 1932-1933 та голодомори 1921-1923 і 1946-1947 в Україні. У працях членів асоціації, розміщених у книзі, висвітлюються причини голодоморного лихоліття, наводяться документи й свідчення очевидців жахиття, списки жертв голодного мору, наслідки всенародної трагедії. Провідною у виданні є думка про увічнення пам'яті полеглих від голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні¹⁰².

Названі публікації: статті, збірники документів і матеріалів, свідчень людей, які пережили голодомор і вижили, є друковано-монументальною пам'яттю про жертви геноциду, що повинна зберігатися нинішніми й прийдешніми поколіннями для увічнення безневинно загиблих у найстрашнішому лихолітті ХХ ст.

У цьому – надзвичайно вагома роль належить Асоціації дослідників голодоморів в Україні з її постійною увагою до проблеми голоду-геноциду, діяльністю з відзначення річниць голодоморів, збору спогадів-свідчень, їх публікації, виступами у ЗМІ, роботою з осередками в регіонах України, що сприяє поширенню правди про жахиття геноциду, вихованню молодого покоління українців патріотами, які не допустять повторення подібного у майбутньому. Асоціація всіляко сприяє рухові населення за увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду в пам'ятних знаках та пам'ятниках, домагається державної участі у створенні монумента загиблим в столиці України.

Як відомо, замовчувані багато десятиліть в СРСР жертви голоду-геноциду не були забуті в країнах Заходу. І так само як видані перші публікації, наукові праці, і перші пам'ятники жертвам голодомору 1932-1933 рр. в Україні були споруджені за кордоном. Найперший у світі пам'ятник жертвам людовбивства голодом в Україні встановлено у жовтні 1983 р. – до 50-річчя голоду-геноциду – в канадському м. Едмонтоні. На постаменті пам'ятника у канадському м. Вінніпезі напис: "Цей пам'ятник споруджено для відзначення 50-ліття голоду-геноциду в Україні в 1932-33 роках і для увічнення пам'яті понад 7.000.000 невинних жертв пляново створеного голодомору советським урядом у Москві. Пам'ятаючи цю велику трагедію, ми переконані, що цей нелюдський вчинок ніколи не відійде у забуття, і це небувале страхиття ніколи не повториться в історії людства"¹⁰³. Пам'ятник загиблим від голодомору українцям відкрито у столиці Австралії Мельбурні, Хрест-пам'ятник на вічну пам'ять 7 мільйонів жертв голоду в Україні 1932-1933 рр. споруджено від українців Великобританії у Лондоні. 18 травня 1986 р. пам'ятник жертвам голодомору відкрито

у США в центрі Лос-Анджелеса. Автор проекту пам'ятника - архітектор Тарас Козбур. Цементна споруда має бронзову дошку, де на тлі цвинтаря з великою кількістю хрестів зображена вмираюча сім'я. Чоловік, скинувши руки догори, кличе Бога, а жінка під його ногами зігнулася над помираючими дітьми. Одне дитя уже померло, друге вона душить власними руками, щоб воно не мучилось... Над Україною темні хмари і багато гайвороння... Зловісний 1933-й рік... Внизу напис англійською мовою: "В пам'ять про 7.000.000 українців, жертв російського комунізму, які втратили свободу, майно і життя за наказом радянського уряду під час геноциду-голодомору в Україні 1932-1933 рр".¹⁰⁴ 1993 р. встановлено величний і проникливий монумент жертвам людомору в Чикаго (США). Він являє собою білий мармуровий хрест, на ньому - терновий вінок з написом у центрі: "1932-1933", у підніжжя хреста – бронзова скорботна фігура матері, яка схилилася над померлою дитиною. В центрі постаменту українською та англійською мовами слова: "В пам'ять понад сім мільйонів жертв голодомору в Україні, штучно створеного московською комуністичною владою". На боковій стороні п'єдесталу напис: "Зупинись і вклонись невинним жертвам. Цей пам'ятник поставлено 1993-го року заходами української громади міста Чикаго і околиць в 60-річчя голодомору в Україні". Автор монумента – скульптор Куш. 2002 р. відкрито пам'ятний знак жертвам голодомору в Україні в Австрії (Перхтопсдсдорф, околиця Відня). Три об'єднані стели увінчано хрестом і тризубом й напис українською та німецькою мовами: "Схилимо голови перед вічною пам'яттю мільйонів українців – безвинних жертв комуністичного голокосту – голодомору 1932-1933 років."

Зі зняттям "табу" мовчання з забороненої теми в 2-й половині 80-х років в селах України почався рух зі створення списків людей, поглинутих голодним мором. Так, приміром, до середини 1988 р. були складені списки убієнних голодомором у с.Тарган Володарського району Київської обл. Відомості зібрали ветерани праці, пенсіонери О.І.Овдіюк та А.А.Масло - живі свідки голоду 1933 р., які його пережили й вижили. В селі з голоду померло 360 осіб. Під час Другої світової війни загинуло 52 людей¹⁰⁵. "В моєму селі Стецівці, що на Звенигородщині, за офіційними даними, вмерло в 33-му році близько 1390 чоловік. Зрівняймо: у війні 41-45 років – близько 300. Загиблим у війну споруджено величний пам'ятник, що стоїть на пагорбі старого цвинтаря. Кожної весни жителі села проводять торжество 9 травня. Будучи на цвинтарі, я

обов'язково обходив поховання 33-го і думав: тут, біля братських могил, де лежать по 25 і більше чоловік, із котрих половина діти, - ось де потрібен пам'ятник", - стверджував П.Л.Задоріжний з Дніпропетровщини¹⁰⁶.

У липні 1988 р. пленум президії правління Київської письменницької організації ухвалив рішення про створення Народної Книги Пам'яті про голод 1932-1933 в Україні, про спорудження пам'ятника його жертвам¹⁰⁷.

На деяких кладовищах земляки почали встановлювати полеглим у голодомор пам'ятні хрести. "Наші люди завжди пам'ятали страшні роки організованого голодомору. Пóтай ставили хрести, доглядали могили. І коли настала слухна година, стали увічнювати пам'ять про померлих. А вже 1989 р. в селах Мошурові, Пóташі громадою поставили гранітні пам'ятники. Через рік такі встановили на місцях поховань у Зеленькові, Соколівочці", – повідомлялося в народознавчому віснику "Світовид" Тальнівського музею історії хліборобства. 1989 р. встановлено перший пам'ятник на кошти сільради в с.Різуненковому Коломацького району Харківської обл¹⁰⁸. Того ж року відкрито Меморіал пам'яті жертв сталінського терору у с.Паньківці Старосинявського району на Хмельниччині. На пам'ятних таблицях першого у районі меморіалу – 72 імені, які розшукали ентузіасти села. На сільському пам'ятнику напис: "Нехай таке більше не повториться. Жертви сталінського терору. Вони померли з голоду в 1933 році". На місцевому кладовищі села Ожарівка встановлено хрест, на могилі – меморіальні плити з написом імен понад 400 сільчан, загиблих 1933 року, під назвою: "Жителі села Ожарівка, які померли у 1933 році від штучно створеного голоду." В селах Адампіль, Івки, Цимбалівка встановлено обеліски. У селі Паплинці обгороджено могилу жертв 33-го року, встановлено пам'ятник¹⁰⁹. Навесні 1990 р. за ініціативи відомого українського письменника В.Маняка було проведено Всеукраїнський тиждень пам'яті жертв голоду 1932-1933 рр. та сталінських репресій.

Пам'ятники загиблим від голоду 30-х років виникли, в основному, завдяки пам'яті, ініціативі, ентузіазму, душевному поруху окремих людей і прогресивних організацій. "У лютому 1990 року я опублікував статтю про голодну весну 1933-го в газеті "Трудова слава", – розповідає К.Гудзенко з м.Кам'янки на Черкащині. – Ми не маємо права забувати про трагедію 1933 року. Отже, моє звернення через радіо і газету до своїх земляків

з Коханівки з проханням зробити невеликі пожертвування, щоб встановити на кладовищі пам'ятник, прискорило збір грошей. У квітні, а точніше 23 числа, 1990 року в скорботно-урочистій обстановці при відправленні панахиди був відкритий перший в районі пам'ятник жертвам голодомору в селі Коханівці. На відкритті пам'ятника зібралися люди від малого до старого, численні рідні і гості приїхали на автобусах і автомашинах з Черкас, Кам'янки, сіл Баландиново, Радиванівки, Тимошівки і навіть з Кіровоградської області. У здійсненні цього важливого заходу велику роль відіграли завідувачий Коханівською дільницею колгоспу "Дніпро" Заболотній Василь Петрович, голова правління цього господарства Шевченко Сергій Петрович та безпосередні виконавці роботи Натальченко Андрій Матвійович і його брат Іван. За почином коханівців почали відкривати пам'ятники в селах Ребедайлівка, Михайлівка, Катеринівка. За останні роки відкрили пам'ятники в Юрчисі, Баландиному (два), Радиванівці, Оляниному, Лебедівці, Жаботині, Завадівці, Флярківці, Тимошівці, Вербівці та в м. Кам'янці. Всього у районі побудовано 16 пам'ятників. В стадії будівництва вони в с. Грушківці та Телепиному. Великий внесок у цю справу зробив М.Ю. Тамко — відповідальний секретар районної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури.

Мені довелося побувати в селах району по 3 — 8 і навіть десять разів, вести розмови з головами сільських Рад на семінарах і повсюдно ставити одне і те ж питання; будівництво в селах пам'ятників і складання списків жертв голоду. Списки жертв складено майже у всіх селах. За неповними даними, в районі померло мученицькою смертю майже дванадцять тисяч осіб, тоді як з фронту не повернулося 3840 чоловік¹¹⁰. Восени 1990 р. було відкрито пам'ятний знак жертвам голодомору у м. Лисичанську Ворошиловградської області. У серпні 1990 р. з ініціативи українського письменника О. Коломійця Українським фондом культури за участю письменників, художників, краєзнавців і священників на березі р. Сули біля м. Лубен на Полтавщині було обрано та освячено місце для спорудження пам'ятника жертвам голодомору 1932-33 рр., насипано Курган Скорботи і встановлено Хрест, що нагадує про обов'язок сущих перед пам'яттю предків. У Переяслав-Хмельницькому р-ні на Київщині міськрайонні організації Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Руху, УРП, Братство козаків Переяславського полку 29 липня 1990 р. встановили перший у районі пам'ятний хрест жертвам голодомору на

Андрушівському кладовищі. Було відслужено панахиду по померлих¹¹¹.

1991 р. увічнила пам'ять жертв голоду стела у с.Сніжків Валківського району Харківщини¹¹². Того ж року за ініціативи вчительки Н.Баранової на місці масових поховань жертв голодомору в Лецьках було встановлено обеліск, споруджений коштом місцевого колгоспу "Зоря" (тодішній голова правління В.Герасименко). З допомогою старожилів в багатьох селах району були відшукані місця масових поховань померлих з голоду в 1932-33 рр. На кладовищах міста і сіл Переяслав-Хмельницького району встановлено жертвам голодомору близько 20 пам'ятних хрестів, що споруджувались з допомогою місцевих колгоспів та радгоспів¹¹³. Один з пам'ятників 1991 р. збудував у с.Соболівка Броварського району Київської обл. селянин В.Онопрієнко. Допомагали йому школярі. На могилі дев'яносто шести невинно убієнних сталінською репресивною машиною жителів села - бетонні плити, на яких начертано імена й прізвища жертв голодомору і напис: "Вічна пам'ять односельчанам, що померли в голод 1933 року"¹¹⁴.

14 червня 1992 р. було відкрито пам'ятник жертвам голодомору в с.Тимошівка Черкаської обл. (Автор виготовленого сільськими майстрами пам'ятника - районний архітектор О.Ковтун)¹¹⁵. Розпочата ентузіастами діяльність поширювалась по всій Україні. У с.Слобідка Миргородського району Полтавської обл. в травні 1992 р. відкрито та освячено Пагорб Скорботи. Очолював цю роботу Степан Марченко. У вересні 1992 р. встановлено пам'ятники в селах, Лисянка, Журниці Лисянського району, Полковниче, Іваньки, Дзеньківка Маньківського та 12 пам'ятників у селах Коханівка, Ребедайлівка, Михайлівка Кам'янського району Черкаської обл. У багатьох селах України проведено уроки пам'яті. В ряді сіл створювалися Книги Пам'яті¹¹⁶.

1992 р. відкрито пам'ятник жертвам голодомору 1932-1933 рр. у Великій Вовнянці Таращанського району Київської області. На місці колишніх поховань безневинно убієнних голодом односельці поставили простий хрест, перев'язали його вишитим – червоне з чорним – рушником і поклали на високу могилу 700 хлібин – від звичайних чорних "цеглянок" до пишних паляниць і здобних великодних пасок. Саме приблизно стільки (бо хто ж їх тоді рахував?) померло людей голодною смертю в селі, що розкинулось на благодатних родючих чорноземах. Для порівняння: за

роки Другої світової війни на різних фронтах загинуло 252 особи, за 1 рік голодомору – більш як 700 жителів села¹¹⁷.

Високий курган, увінчаний хрестом, насипали за козацьким звичаєм у райцентрі трудящі Деражнянського району Хмельниччини в пам'ять про загиблих від голоду земляків. Хресним ходом прийшли до підніжжя кургану мешканці райцентру, посланці сіл, сусідніх районів, гості з Чортківського району Тернопільської області, з трудящими якого деражнянці уклали угоду про співробітництво¹¹⁸.

Новий Айдар Луганської області: під горою – чорна кам'яна стела з написом: "Жертвам голодомору 1932-1933 років на Луганщині", над нею – 8-метровий хрест. Бетонне перехрестя і металевий дзвін – такий пам'ятний знак жертвам голоду-геноциду встановлено у географічному центрі нашої держави – Добровеличківці до 60-річчя поминання померлих голодовою смертю¹¹⁹.

У райцентрі Велика Михайлівка Одеської області у відкритті пам'ятника жертвам голодомору, встановленні імен замордованих радянською владою хліборобів брали участь місцеві жителі, школярі¹²⁰.

У книгах, збірниках, створених в регіонах, вміщено списки людей – мартирологи поглинутих голодним мором.

У Молодіжному парку Харкова (облаштованому за радянських часів на місці колишнього міського кладовища) біля першого в Україні Хреста, поставленого в пам'ять про жертви голодомору, відбулася панахида. У скорботні дні відзначення 60-х роковин голоду-геноциду в області було встановлено більше 100 пам'ятних знаків, хрестів¹²¹.

У лютому 1993 р. Указом Президента України Л.Кравчука у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору-геноциду 1932-1933 рр. було визначено загальнодержавні заходи. В зверненні Оргкомітету з проведення цих заходів говорилось: "Важливо, щоб у кожній області, кожному районі, місті і селі нашої тепер незалежної держави ми вшанували світлу пам'ять безвинно загублених голодом людей. Впорядкування масових поховань замучених голодом, встановлення хрестів, інших пам'ятних знаків, впорядкування кладовищ, проведення в церквах і храмах молитов та панахид – найперше і найголовніше, чим можна було б воістину по-народному, по-християнськи спом'янути наших загиблих від голоду-геноциду батьків і матерів, братів і сестер. Про страхотливий злочин комуністичної кліки проти українського народу мають знати і завжди пам'ятати наша молодь, наші діти"¹²².

Цілий ряд пам'ятників споруджено в ході підготовки та відзначення 60-річчя народної трагедії. Хрести жертвам голодомору встановлено влітку 1993 р. у центрі Херсона, відкрито й освячено пам'ятник у с.Соколівка Крижопільського району Вінницької області¹²³. Восени 1993 р. з ініціативи історико-просвітницької організації "Меморіал" споруджено та освячено пам'ятник жертвам більшовицького геноциду у Червонограді Львівської обл.¹²⁴ У центрі с.Сокиринці на Чернігівщині загиблим хліборобам встановлено пам'ятник у вигляді Хреста, обплутаного колючим дротом, під яким встановлено скульптуру виснаженої матері з мертвою дитиною на руках. Автор цього пам'ятника - скульптор-художник Л.Гомон¹²⁵.

11 вересня 1993 р. під час Днів Великої Скорботи, коли вся Україна схилилася перед пам'яттю безвинно загиблих у 1932-1933 рр., було відкрито пам'ятник-меморіал неподалік від м. Лубни Полтавської обл. біля Мгарського Спасо-Преображенського монастиря на Зажур-горі - 30 дзвонів під банею одного величного дзвону, увінчаного хрестом. Дзвін-пам'ятник збудовано за ініціативою та коштом Українського фонду культури і громадськості Лубенщини. Жалобний молебен за убієнними голодом на відкритті меморіалу відправив архієпископ Полтавський і Кременчуцький Феодосій та настоятель Успенської церкви в Полтаві отець Микола. Автори меморіалу – архітектор А.Ігнащенко та конструктор І.Лебедич¹²⁶. 12 вересня 1993 р. на Михайлівській площі м. Києва було урочисто відкрито й освячено пам'ятний меморіальний знак з граніту й бронзи, що символізує собою хрест, матір-берегиню як символ України з опущеними від розпачу руками і дитиною на грудях. Автори пам'ятного знака - художник В.Перевальський та архітектор М.Кислий.

Того ж дня було відкрито та освячено пам'ятний знак жертвам голодомору в с.Гарбузівка на Полтавщині. На постаменті пам'ятного знаку напис: "Україно моя! Не допусти злодіянь 1933 року в майбутньому". Наводимо роздуми Г.І.Жука, вчителя-пенсіонера з приводу відкриття пам'ятного знаку: "Це був страшний час. Без трепету слухати розповіді живих ще свідків неможливо, а тим більше розповідати про це. Ось лише приголомшуючі числа. Під час Другої світової війни, яку вважають найбільш кровопролитною з усіх воєн, на фронті загинуло 47 людей з села. Одержавши повідомлення про смерть воїна, його мати, жінка, діти не плакали, а вили. Їх підхоплювали ті, які вже переплакали своє повідомлення, і село нагадувало пекло, в смолі

якого топились людські душі. У 33-му цього не було. Тут мовчки вкидали мертвих у колодязі чи погребі, мовчки кидаючи, чекали своєї смерті. В селі Гарбузівка убито під час голодомору 362 людей, майже у 8 разів більше, ніж під час війни за 4 роки"¹²⁷.

На відзначення 60-х роковин голодомору за ініціативою директора заповідника, лауреата Шевченківської премії М. Сікорського та участю скульптора І. Зарічного 1993 р. на Альтицькому кладовищі в м.Переяслав-Хмельницькому встановлено жертвам голодомору пам'ятний знак¹²⁸. У с.Сухе Полтавської області на братській могилі люди поставили великого хреста, щоб живі пам'ятали голодомор. "В ту могилу кидали ще й живих", – спогадувала Г.О.Ткаченко.

В багатьох містах і селах України впорядковано кладовища, встановлено хрести, пам'ятні знаки на могилах загиблих від голоду земляків. У вересні 1993 р. в пам'ять про убієнних голодомором 1932-1933 рр. було поставлено пам'ятний Хрест на Вознесенському цвинтарі м. Кременчука. Величезний хрест над могилою у Кобеляках на Полтавщині розіпнув свої руки під небом, щоб не дати нашій пам'яті зарости забуттям, як заростали донедавна стежки до ям, колодязів і звалищ, утрамбованих у 1933 р. тілами нещасних жертв голодомору¹²⁹. Встановлено пам'ятники у Лашовій та Веселому Куті, Шаулісі, Лагедзині, Білашках, Гордашівці на Київщині; у с.Кисівці та хуторі Кращанициному на Харківщині. "Вшановуючи пам'ять тих, кого забрав людомор, на кладовищі безлюдного тепер хутора з допомогою найнятого бульдозера спорудив я чотириметровий курган-могилу. Спіть спокійно, мої замордовані земляки", – написав у своїх спогадах про зведення пам'ятника на хуторі Кращаницин В.Я.Сергієнко¹³⁰.

З ініціативи громадських організацій селища Дніпровського Верхньодніпровського району Дніпропетровської обл. коштом та зусиллями крохмалепатокового комбінату в 60-річчя голодного мору 1933 р. на братській могилі загиблих од радянських голодоморів споруджено пам'ятник (автор Олексій Блоха), який увінчує відреставрований Хрест колись зруйнованого і зневаженого храму, чия велич стверджує незнищенність народної пам'яті й віри¹³¹.

Пам'ятні хрести жертвам голодомору 1932-1933 рр. встановлено на кладовищах в селах Віненці, Гайшин, Денисї, Мала Каратуль, Пологи-Вергуни, Пологи-Чобітьки, Пологи-Яненки, Помоклі, Хоцьки, Циблі та ін. на Переяславщині. 1993 р. при вході на цвинтар

с.Рижавка на Уманщині встановлено двометрову гранітну стелу з написом "В пам'ять померлим в період голоду 1932-1933 років від жителів села Рижавки". На пам'ятнику, спорудженому 1998 р. у райцентрі Лисянка на Черкащині жертвам голодомору 1933-го і репресій, викарбовано чисельність загиблих у кожному з сіл: Лисянка - 1210, Босівка - 400, Жаб'янка - 500, Кам-Брід - 560, Хижинці - 900, Чеснівка - 263, Яблунівка - 591, Почапенці - 1750, Верещаку - 750, Вотилівка - 600, Смільченці - 760...

У с.Світанок 29 серпня 1999 р. патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет освятив церкву св.Миколая Чудотворця, присвячену жертвам голодомору 1932-1933 рр. і Чорнобильської катастрофи 1986 р. (архітектор Л.Скорик)¹³².

"Чому ж на такій благодатній землі у 33-му вмирало стільки працьовитих людей? – непокоїло вчителя з Паньковець П.П.Крутого, який спільно з однодумцями у 1989 р. запросив нас, працівників районної газети, на відкриття сільського меморіалу жертв голодомору. В Ожарівці учитель-пенсіонер І.П.Чиж на місці убійних голодом встановив хрест, а на могилі – плиту з написом прізвищ, й просто лише імен, запросивши священників через стільки літ відправити першу панахиду. "Це мої були друзі-ровесники, - розповідав вчитель П.Крутий. – Разом у школу ходили. Василь Степанович Герасимов. Пам'ятаю, у мого батька і в нього були коняки, то часто спаровувались, щоб обробляти клопоть землі. А з Михайлом Бенедом разом пасли худобу. Не всіх ми виявили, як їх звали по батькові, але писали те, що знаємо, кого пам'ятаємо. Вдивляємось у написи на пам'ятних таблицях, слухаючи спогади вчителя-пенсіонера про життя і долі людей, прізвища яких мовчки промовляють про біль і трагедію покоління. Усі вони хотіли жити, мріяли про щасливу працю біля землі – та не судилося. 348 імен розшукали ентузіасти села. Тепер усіх – 372. Їх дописали ті, хто колись жив і працював у селі, а тепер мешкає далеко від рідних Паньківців, але часто приїздить поклонитись на могили рідних і близьких"¹³³.

"Люди у селі вмирали, падали як солома у жнива. Під огорожею лежала дівчина (Павуки – на них казали) років семи. Кожен боявся їй крихту подати чи до себе взяти, бо вона куркульська дочка. Які ж то були куркулі? Мав коня, не хотів йти у колгосп, то вже й куркуль. Так та дівчинка й захолола під тином. По 3-4 трупи щодня везли на цвинтар. Там викопали таку яму, десь метрів п'ять на десять. Туди всіх і хоронили. Присипали землею, так і запалася земля. Місце добре видно на сільському

кладовищі. Тільки недавно пам'ятник поклали і обгородили могилу жертв 33-го..” – згадував М.М.Коломієць з села Паплинці на Хмельниччині. По 3-4 мерці без трун в одну яму закопували... Бачачи таке, то [люди] намагались що-небудь рвати і їсти. Траву виривали, худобу, хто мав, то різали, рятувались, як могли. І все ж багато людей померло. Про всіх не напишеш, бо ніяка книжка не вмістить того всього. Голодними на роботу ходили, сподівались, що там хоч якась баланда буде. То були страшні дні. Моторошно стає від самої згадки про них. Коли буваю на кладовищі, то зупиняюсь біля хреста й могили померлих у 33-му.., - розповідала В.С.Карпович з с.Стара Синява.

“У Заставцях дуже багато людей померло тоді. Їх підводами звозили на цвинтар, де була викопана велика яма, у якій усіх і засипали землею. Знаю, що з голоду померли Микита Хоменко, Ольга Хоменко, Юхим Пискун, Тодос Девлиш, Лука Захаренко, Павло Голубчик, Іван Коробчук, Сенька Коробчук, Іван Скрипник. І ще дуже багато людей померло. Люди падали на обійсті, на дорозі, в полі. Дуже багато у Заставцях було трупів, опухлих від голоду людей”, - ділиться спогадами житель села Заставці І.М.Костик. Мені і досі серце не заспокоюється, як мою подружку Зофію Пастух посадили мертво в ямі над усіма мертвими. Мама убрала її у вінок і в бинди... А ще ж но бачилися ми з нею кілька годин тому і говорили... Не стало Зофійки, моєї ровесниці, і ніхто з рідних не проводжав її в останню путь. Як уклали у тачку, так і завезли в кагат, де скидали усіх мертвих. Йшов мій племінник Гордій з поля, зайшов подивитися в кагат, як хоронять. Прибіг до мене: "Йди, Лідо, подивися, Зофійка сидить в могилі як молодуха". Не пішла я, бо знала, що як гляну в кагат, то впаду у нього,” – свідчить Л.С.Міщенко¹³⁴.

Але цей рух совісті й очищення зустрічає подекуди й прояви політичного хуліганства й бандитизму, що виявляється у нищенні в областях хрестів, що нагадують про голодомор, вандалізму по відношенню до пам'яток жертвам репресій. Цьому прощення не може бути. Ми повинні бути гідними пам'яті полеглих.

Асоціація дослідників голодоморів в Україні, інші громадські організації неодноразово зверталися до вищих державних органів України з пропозиціями про встановлення офіційного Дня пам'яті жертв голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні. 26 жовтня 1998 р. Кабмін України прийняв постанову про 65-ту річницю голодоморів, нею передбачався комплекс заходів, серед яких - упорядкування могил жертв голодомору, проведення молитов,

панахид¹³⁵. А 26 листопада Президент України Л.Д.Кучма підписав Указ "Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору" у четверту суботу листопада щороку¹³⁶. Живі квіти до пам'ятного знаку жертвам комуністичного терору поклали голодознавці - учасники Міжнародної конференції на відзначення 65-х роковин геноциду.

В середині листопада 1998 р. на відзначення 65-ї річниці голоду-геноциду у Національній парламентській бібліотеці України було відкрито книжкову виставку "Голодомор в Україні - біль нашого народу", в "Українському домі" Головним архівним управлінням та рядом архівів була організована виставка документів і матеріалів.

Асоціація дослідників голодоморів в Україні організовує й проводить заходи до річниць людомору-геноциду.

Голодоморний терор залишив мільйони безіменних поховань, смуток і біль в душах людей. Мертвим, як і живим, теж болить! Майже в кожному селі і місті є люди, які пам'ятають місця масових поховань у голодні 1932-1933 рр. І високим моральним та патріотичним обов'язком місцевої влади і громадськості є належним чином впорядкувати ці братські могили і встановити біля них меморіальні знаки, пам'ятники. Величний пам'ятник Скорботи має височіти у столиці України – Києві. За вчинений злочин проти людства винних треба судити і покарати. Адже за такі злочини строку давності немає. Пам'ять повинна освячуватися високою громадянськістю й демократичністю.

В "Рекомендаціях парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років" від 14 березня 2003 р. наголошується: "До Дня пам'яті жертв голодомору та політичних репресій 22 листопада 2003 року в місцях масових поховань загиблих від голодомору 1932-1933 років установити пам'ятні знаки для увічнення їхньої пам'яті"¹³⁷. А в "Розпорядженні Президента України "Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні" за 6 грудня 2002 р. першим пунктом вказується: "Спорудити в місті Києві Меморіал пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій"¹³⁸.

Сподіваємось на це. А поки що різні заходи до 70-річчя геноциду, встановлення пам'ятних знаків йде за ініціативою прогресивних громадських діячів й організацій. Приміром, у м.Києві, на території Міжрегіональної академії управління персоналом (МАУП) 15 листопада 2002 року під час роботи Всеукраїнської наукової конференції "Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу" було відкрито

пам'ятний знак жертвам людомору. У скульптурній його основі – білий янгол на чорній мармуровій плиті і три колоски, “ув'язнені” за колючим іржавим дротом¹³⁹.

“У кожному селі мають бути пам'ятники, що розповідали б про роки голодомору, репресій...” – вважає Ф.Харчук з села Іванківці Старосинявського району, що на Хмельниччині¹⁴⁰. Більшість населення нашої країни, думається, з ним солідарна. “Переконаний – у Києві має постати величний Меморіал жертвам Голодомору. Пам'ятники потрібні і в усіх регіонах держави. Це не формальність, а свідчення глибокої шани до загиблих, невмирущої пам'яті про цю трагічну сторінку історії та водночас – символ безсмертя нашого народу. ... Минають роки. Минають століття. Та зболена пам'ять про заморених голодом, розстріляних, закатованих житиме вічно. Вона – нагадування минулого й пересторога майбутньому, - сказав Президент України Л.Кучма 2002 р. у “Зверненні до українського народу у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодомору та політичних репресій”¹⁴¹.

Хай пам'ять про невинно убієнних голодом буде світлою і вічною!

1. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки... Міжнародна наукова конференція. Київ, 9-10 вересня 1993 р. Матеріали Інститут історії України НАН України. - К: - 1995. - С.9.
2. *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К: Либідь, - 1993. - С. 262, 263.
3. Там само. - С.277.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України. (Далі: ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 6274. – Арк. 149, 151.
5. Державний архів Дніпропетровської обл. – Ф. 19. – Оп.1. – Спр. 587. – Арк. 48, 49.
6. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 6274. – Арк. 181.
7. Там само. – Спр. 6275. – Арк. 223,224, 225.
8. Там само. – Спр. 6276. – Арк. 39,40,41,42,43,44,45.
9. Там само. – Спр. 6275. – Арк. 28,29.
10. Партархів Донецької обл. – ФП. – 326. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 7-10.
11. Державний архів Волинської обл.
12. Голодомор на Житомирщині. 1930-1934 роки. Документи і спогади. Збірник. – Житомир: Житомирський вісник, - 1993. - С.64,65-66.
13. *Гудзенко К.* Трагічні голоси. - Кам'янка.- 1993. - С.3-4; Світовид.- 1993. - Ч.11. Вересень; Народна газета. - 1993. - № 11 (березень);

- Голод 1933 року... Україна. Полтавщина. Перегонівка... Спогади... - С.20, 21,57.
14. Вакулишин Сергій. Чи був голодомор у Києві? - К. - 1997. - С.9.
 15. Конквест Р. Жнива скорботи. - С.280.
 16. Народна трагедія. - Дніпропетровськ. - 1993. - С.73, 74.
 17. Воропай Олекса. "В дев'ятому крузі..." Те, що я бачив власними очима. - Український форум. - 1998. - 13 листопада.
 18. Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні). - Київ-Львів-Нью-Йорк: Видво М.П.Коць, 2003. - С.669.
 19. Народна газета. - 1995. - №44.
 20. Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип.7: Спеціальний. - К.: Інститут історії України НАН України, 2003. - С. 319.
 21. Там само. - С.320.
 22. Українська газета. - 1993. - 7-20 жовтня, №16 (32).
 23. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 6276. - Арк. 3.
 24. Там само.
 25. Див.: ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 6274. - Арк.186.
 26. Держархів Одеської області. - Ф.П. - 710. - Оп.2. - Спр.2. - Арк. 30.
 27. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр. 6274. - Арк. 182.
 28. 33-й: ГОЛОД. Народна Книга-Меморіал. - К. - 1991.- С.340, 392.
 29. Народна трагедія. - С.67, 72, 73; 33-й: ГОЛОД. Народна Книга-Меморіал. - С.71.
 30. Див.: Народна трагедія. - С.68; Голод 1933 року... - С.30; Самостійна Україна. - 1999. - Ч.43-44; Сьогодні. - 2003. - 2 червня.
 31. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр. 6197. - Арк. 19,23,24.
 32. Цитується за: "Голодомори в підрадянській Україні". - С.91.
 33. Див.: ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр. 6274. - Арк. 187.
 34. Там само. - Спр. 6276. - Арк. 189.
 35. Там само. - Спр. 6274. - Арк. 176,177.
 36. Цитується за: Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. - С.281.
 37. Шкварчук В. Из-под грифа "Совершенно секретно". Голодомор 1932-1933 годов на Черниговщине. - Чернигов. - 1999. - С.57, 63; Конквест Р. Жнива скорботи. - С.278-279; Голод 1933 року... - С.29,30; Факты. - 1999. - 16 сентября.
 38. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 6274. - Арк. 104.
 39. Див.: Голодомори в підрадянській Україні. - С. 318.
 40. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр. 6274. - Арк. 155.
 41. Див.: Держархів Донецької обл. - ФП. - 326. - Оп. 1. - Спр. 30. - Арк.43.
 42. Держархів Хмельницької обл. - ФП. - 166. - Оп.1. - Спр.91. - Арк. 64.
 43. Держархів Одеської області. - ФП. - 710. - Оп.2. - Спр. 2. - Арк.44.
 44. Голодомор 1932-1933 років на Кременчуччині: Матеріали наукової конференції. - Кременчук: 1993. - С. 11.

45. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 6275. – Арк. 157.
46. Див.: Там само. – Спр. 6276. – Арк.47.
47. Держархів Хмельницької області. – ФП-166. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 64.; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6274. – Арк.71.
48. Голодомори в підрадянській Україні. – С. 471.
49. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6275. – Арк. 32.
50. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. Ч.2. - К. - 1997. - С.216-217; Голод 1933 року... - С.7-8, 16; Аргументы и факты. - 1988. - №32.
51. Світовид. - 1993. - Ч.11; Народна трагедія. - С.66, 68; Голод 1933 року... - С.29.
52. Шкварчук В. Из-под грифа "Совершенно секретно". Голодомор 1932-1933 годов на Черниговщине. - С.61; Голод 1933 року... - С.27.
53. 33-й: ГОЛОД. Народна Книга-Меморіал. - С.98, 99; Вакулишин Сергій. Чи був голодомор у Києві? - С.8.
54. Голодомор на Житомирщині. 1930-1934 роки. - С.69.; Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип.7: Спеціальний. – С.320; Листопад А. Навмисний злочин. Цитується за: Золоті ворота. – 1993. - № 4. – С. 117.
55. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6274. – Арк. 186, ін.
56. Освіта України. – 1998. – 25 листопада.
57. 33-й: ГОЛОД: Народна Книга – Меморіал. – С. 571.
58. Там само. – С. 578.
59. Голодомори в підрадянській Україні. – С. 487.
60. Трагедія? Ні, геноцид! // Кіно. – 1990. - № 3. – С.4.
61. Голодомори в підрадянській Україні. – С. 488.
62. Там само. – С. 667.
63. Голодомор 1932-1933 років на Кременчуччині. – С.11,12.
64. 33-й: ГОЛОД: Народна Книга – Меморіал. – С. 329.
65. Там само. – С. 330.
66. Див.: Конквест Р. Жнива скорботи. - С.261, 278.
67. Народна трагедія. - С.77; Див.: 33-й: ГОЛОД. Народна Книга-Меморіал. - С.18-19, 30.
68. 33-й: ГОЛОД. Народна Книга-Меморіал. - С.97, 98; Зеркало недели.- 1999.- 18 декабря; Самостійна Україна. - 1999. - 4.39-40 (Жовтень); Голод 1933 року... - С.15.
69. Див.: 33-й: ГОЛОД. Народна Книга-Меморіал. - С.354, 355.
70. Див.: Голод 1921 - 1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. - К. - 1993. - С.204-216.
71. Факты. - 1999. - 16 октября.
72. Див.: Голод 1921-1923 років в Україні. - С.204-216; 33-й: ГОЛОД. Народна Книга-Меморіал. - С.355; Листопад А. Навмисний злочин. Цитується за: Золоті ворота. – 1993. - № 4. – С. 117.
73. Аргументи і факти. – 1988. - № 32.

74. Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
75. 33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал. – С.9.
76. Там само. – С. 13,14.
77. Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
78. 33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал. – С.2,4.
79. Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
80. Там само.
81. Там само.
82. Там само.
83. Див.: “Ми зтялися, полинів не буде...” Про Асоціацію дослідників голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні розповідає її голова Лідія Коваленко-Маняк. (Записав Володимир Кулик) // Сучасність. – 1993. - №1. – С.93.
84. Там само. – С.94.
85. Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
86. Там само.
87. Там само.
88. “Круглий стіл “Геноцид в Україні у програмі Всесвітнього форуму українців. “Експозиція про голод-геноцид”. – Буклет. – 1992. – Серпень.; Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
89. Там само.
90. “Ми зтялися, полинів не буде...” – С. 93-94.
91. Там само. – С.94.
92. Найбільший злочин імперії: Матеріали науково-практичної конференції. “Слобожанщина. Голодомор 1932-1933 років”. – К.: 1993.
93. Голод на Сумщині 1932-1933 рр. – Суми. – 1993; Голодомор на Житомирщині. 1930-1934 роки: Документи і спогади. Збірник. – Житомир: “Житомирський вісник”. – 1993; Шульга І. Людомор на Поділлі (до 60-річчя голодомору).” – Київ: Республіканська асоціація українознавців, 1993. – 236 с.
94. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9-10 вересня 1993 р. Матеріали. – К. – Інститут історії України НАН України. – 1995. – С.7,9,10,21,23.
95. Там само. – С.181-193.
96. Пам’яті жертв радянських голодоморів в Україні. Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р.). – Чернівці: Рута, 1994. – С.3.
97. 24. Прах мільйонів жертв стукає в наші серця: Звернення до Президента України Л.М. Кравчука / І. Драч, Л. Танюк, З.Дума та

- ін. // Літературна Україна. - 1992. - 30 квіт.; Коць М. До свідків голодоморів // За вільну Україну. - 1998. - 2 черв.; Укр. вісті. - 10 трав. - С. 3.; Куйбіда В., Коць М. Споминами про жертви голодоморів займаються скульптори і науковці // За вільну Україну. — 1998. — 8 жовт.; Коць М. День скорботи // Вільна думка. - 1997. - 12-19 листоп. - С.5.; Кульчицький С.В. Геноцид? Геноцид! // Демокр. Україна. — 1993. - 10 черв.; Його ж. Тридцять третій рік: Чи потрібна пам'ять про нього укр.суспільству? // Політика і час. — 1998. — № 11-12. — С. 68-83.; Його ж. Геноцид українського народу // Уряд.кур'єр. - 2000. - 25 листоп. - С.8-9.; Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Роль радянського апарату в примусовій колективізації українського селянства (1928-1933) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — 1994. - Вип. 3. — С. 40-49; Лук'яненко Л.Г. "...А в Кримінальному кодексі немає кари за голодомор" // Самост. Україна. - 1999. - Ч. 39-40. - С. 4. - (Жнива скорботи / Асоц. дослідників голодоморів в Україні; № 6); Марочко В. Голодомор в Україні: Причини і наслідки // Освіта: Спецвип.-підруч. - 1993. - № 1. - С.3-9; №2. - С.3-9.; Його ж: Бодай те лихо не верталось // Сучасність. - 1993. - №10; Його ж: Голодомор в Україні (1932-1933): причини і наслідки. Конспект лекцій. - К.: 1994; Мейс Д. Голодомор: Чи буде світ знати про це? // Поклик сумління. - 1994. - № 44.; Його ж. Зачаровані кола ідола, або Про тоталітаризм і геноцид в історії України // Літ. Україна. - 1994. - 31 берез.; Його ж: Земля на крові. - День - 1998. - 14 листоп.; Морозюк Ф. Келегейський мор: Спогади очевидців геноциду (голоду) 1932-1933 рр.: [с.Келегея, нині с.Гладківка, Голопристанський р-н] \ [Авт.передм. М.Братан]. - Херсон: Просвіта, 1995. - 18 с.; Нікілев О. Як це було на Дніпропетровщині: результати наук.розвідок місцевих істориків про голод 1932-1933 рр. в краї // Кур'єр Кривбасу. - 1994. - №18. - С.20-22.; Шаповал Ю.І. Людина і система: (Штрихи до портр. тоталітар. доби в Україні) / Ін-т нац. відносин і політології НАН України. - К.: 1994. - 271 с. - Із змісту: Остання помилка Скрипника. - С. 168-192; Сталінський посланець в Україні: Сторінки політ. біогр. Л.М. Кагановича. — С. 225-240; Колективізація сільського господарства на Полтавщині. 1929-1933: Збірник документів і матеріалів. (Упорядники: О.П.Єрмак та ін.). - Полтава. - 1997. Та багато інших.
98. Виставка скульптур Петра Капшученка (США). Каталог. - К.: 1996. - 50с.
99. Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
100. Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків.

- Міжнародна наук.-теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали. – Київ –Нью-Йорк. – Вид-во М.П.Коць. – 2000. – 536 с.
101. Шкварчук В. Из-под грифа “Совершенно секретно”. – Голодомор 1932-1933 годов на Черниговщине. – Чернигов: 1999. – 100 с. Моцний А. Страшна правда голодомору. (Спогади про голодомор 1932-1933 років). – Львів: Вид-во М.П.Коць. – 2000. – 176 с.; Куліш А. Геноцид: Голодомор 1932-1933. Причини, жертви, злочинці. – Полтава. – 2000; Лук’яненко Л. Нюрнберг-2. – К.: НОРА-ПРИНТ, 2001. – 115 с.; Половецький Поль. Геєнна Огненна та інші документальні праці до “Книги буття” Українського народу. Нариси до історії Руси-України 20 ст. – Київ-Харків: Харківське обласне об’єднання Всеукраїнського товариства “Просвіта” ім. Т.Шевченка, 2002. – 129 с.
 102. Голодомори в підрадянській Україні. (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні). – Київ – Львів-Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2003. – 724 с.
 103. Листівка. - Вінніпег. - 1984.
 104. Золоті ворота. – 1993. - № 4. - С.30.
 105. 33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал. – С. 341-343.
 106. Дяченко Сергій. Жах. Кіноповість про голод 1933 року. – Київ: “Столиця”, 1991. – С.47-48.
 107. Літературна Україна. – 1989. - №2.
 108. Світовид.- 1993. - Ч.11; ЧОРНІ ЖНИВА: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: Документи, спогади, списки померлих. - К.: 1997. - С.229.
 109. Голодомори в підрадянській Україні. – С.463, 479, 483, 484.
 110. Гудзенко К. Трагічні голоси [з Черкащини]. – м.Кам’янка: – 1993 – с.3,4-5.
 111. Голодовка: 1932-1933 роки на Переяславщині: Свідчення. Упорядники: Ю.В.Авраменко, В.М.Гнатюк. – Переяслав-Хмельницький; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. – С.7.
 112. Чорні жнива. – С.229.
 113. Голодовка. – С.7.
 114. Самостійна Україна. – 1991. - № 10. – Липень.
 115. Літературна Україна. – 1992 . – 6 серпня.
 116. Гудзенко К. Трагічні голоси [з Черкащини]. - С. 3,4-5; Світовид. - 1993. - Ч.11; ЧОРНІ ЖНИВА. - С.229.
 117. Вечірній Київ. – 1993. – 14 вересня.
 118. Голос України. – 1993. – 14 вересня.
 119. Там само.
 120. Там само.
 121. Там само.
 122. Літературна Україна. – 1993. – 25 березня.
 123. Народна газета. – 1993. - № 36.
 124. Там само. - № 40.
 125. Голос України. – 1993. – 14 вересня.

126. Народна газета. – 1993. - № 36.
127. Голос України. – 1993. – 14 вересня; Голодомори в підрадянській Україні. – С. 421, 431-433.
128. Голодовка. – С. 9.
129. Голодомори в підрадянській Україні. – С. 407, 419.
130. Чорні жнива. – С. 266.
131. Народна газета. – 1996. - № 19.
132. Золоті ворота. – С. 109; Народна газета. – 1998. - № 15; Голодовка. – С. 15, 71-72, 291-306.
133. Голодомори в підрадянській Україні. – С. 459,460.
134. Там само. – С. 474,475.
135. Урядовий кур'єр. – 1998. – 29 жовтня.
136. Там само. – 28 листопада.
137. Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років 12 лютого 2003 року. – Київ: 2003. – С. 103,106.
138. Там само. – С. 93.
139. Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листопада 2002 р. – Київ: 2003. – Зворот обкладинки, С. 7.
140. Голодомори в підрадянській Україні. – С. 476.
141. Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листопада 2002 р. – Київ: 2003. – С. 263.